

Cilt: 6, Sayı: 12, Temmuz 2018 / Volume: 6, Issue: 12, July 2018

**ERZURUM İNGİLİZ KONSOLOSU YÜZBAŞI HENRY TROTTER'IN 1880
TARİHLİ RAPORUNDA DOĞU VE GÜNEYDOĞU'NUN ETNİK DİNİ,
SOSYAL VE İKTİSADİ YAPISI***

**Ethnic, Religious, Social and Economic Structure of East and Southeast
Anatolia in Report Dated 1880 of Major Henry Trotter English Consul in
Erzurum**

Muhammed KÖSE**

ÖZ

Konuyla alakalı ana kaynağımız İngiltere Londra National Archieve'de bulunan Foreign Office evrakına ait FO 78/3132 numaralı 1880 tarihli "Turkey (Political) Consuls in Kurdistan and at Prisrend Major Trotter S. John, V. Consul at Erzurum Everett" isimli raporun 177 ve 190 sayfaları arasında kayıtlı Major Henry Trotter imzalı 14 sayfalık "Asiatic Reforms Confidential" başlıklı ve Section No.68 ve No.1 numaralı bölüm oluşturmaktadır. Çalışmada, söz konusu rapordaki başlıklara sadık kalınarak, Doğu ve Güneydoğu'nun etnik, dini ve sosyo-iktisadi yapısı genel ve alt başlıklar halinde ortaya konulmuştur. Söz konusu raporda; Anadolu'nun doğusu ve Kuzey Suriye'deki etnik ve dini yapılardan bahsedilmiştir. Raporda Kürtler, Ermeniler, Türkler, Suriye ve Nasturiler, Keldaniler, Yakubiler, Katolik Suriyeliler, Yunanlılar, Yezidiler, Araplar, Terekemeler, Yahudiler, Çingeneler, Kızılbaş Türkler ve Türkmenler ile Çerkezler ve Çeçenlere dair önemli bilgiler sunulmuştur. Rapordan elde edilen bilgiler tafsilatlı olarak kritik edilmiştir. Sonuç kısmında ise elde edilen bilgiler genel başlıklar halinde değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: 19. Yüzyıl, Osmanlı Toplumunu, Rapor, İngiliz Konsolosu, Henry Trotter.

ABSTRACT

The main source concerned with this subject consists of 14-page section entitled "Asiatic Reforms Confidential" and numbered Section No.68 and No.1 registered between pages 177 and 190 signed by Major Henry Trotter, of the report named "Turkey (Political) Consuls in Kurdistan and at Prisrend Major Trotter S. John, V. Consul at Erzurum Everett" dated 1880 and numbered FO 78/3132, which belongs to the document of Foreign Office located in London National Archives, England. In our study which will give results with new and original ideas; ethnic, religious and

** Dr. Öğr. Üyesi, Erzincan Üniversitesi, Tarih Bölümü, muhammedkose@erzincan.edu.tr

socio-economic structure North of Syria and east Anatolia are presented in general and in subtitles, by being faithful to the headlines in the mentioned report. In conclusion part, acquired data is presented in general headings. Important information Kurdish, Armenians, Turks, Syria and Nestorians, Keldanis, Yakubis, Catholic Syrians, Greeks, Yezidis, Arabs, Terekemes, Jews, Romanis, Qızılbaş Turks and Turkmens with Circassians and Chechenians were mentioned in the report. Our study has been made distinctive by being supported with scientific publications relating to the topic.

Keywords: 19th Century, Ottoman Society, Report, English Consul, Henry Trotter.

Giriş

Erzurum'da İngiliz Konsoloslugu ilk olarak 1836 yılında kuruldu.¹ Bu tarihten itibaren konsolosluk tarafından tutulan kayıtlar İstanbul'daki İngiltere Büyükelçiliği'ne gönderilmiş daha sonra da İngiliz Ulusal Arşivi bünyesindeki dışişleri ofisinde kayıt altına alınmıştır (Yeşilyurt, 2016: 601-602). 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'ni müteakip İngiltere, Anadolu Ermenilerinin durumlarını sözde düzeltme ve onları Çerkez ve Kürtlere karşı korumak amacıyla Berlin Anlaşması'nın hemen akabinde Osmanlı Devleti'nin önemli noktalarında konuşlanmak üzere konsoloslar tayini kararı almış ve 10 Kasım 1878'de İngiliz Büyükelçisi Layard Dışişleri Bakanı Salisbury'den gelecek herhangi bir talimatı beklemeden Yüzbaşı Henry Trotter'ı Erzurum konsolosluguna tayin etmiştir.²

¹ Anadolu şehir ve kasabalarında kurulan konsolosluk birimlerinden birisi de 1836'da Erzurum'da açıldı. Daha önce Trabzon konsolos yardımcılığını icra eden James Brant 1836'da rütbesi yükseltilecek Nisan 1836'da Erzurum'a konsolos olarak tayin edilmiştir. 1836 yılından I. Dünya savaşının başına kadar Erzurum'da 15 İngiliz konsolos görev yapmıştır. Bknz. Ayşe Bayraktutan, *Erzurum İngiliz Konsoloslugu ve Faaliyetleri*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2010, s.12. Bununla birlikte Özgür Yılmaz, Erzurum'da bir İngiliz konsolosluginun açılması ile ilgili olarak, Erzurum ve bölgedeki İngiliz ticaretinin daha da gelişmesi için Trabzon'daki İngiliz Konsolosluk merkezinin Erzurum'a taşındığını ve bu münasebetle İran transit ticaretine yönelik faaliyetlerin daha da geliştiğini ileri sürmüştür. Bknz. Özgür Yılmaz, Marius Outrey'in 1835 Yılında Trabzon'dan Erzurum'a Seyahati ve Erzurum Şehri Hakkında Raporu, *Mavi Atlas Gümüşhane Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Elektronik Dergisi*, S.7, Gümüşhane 2016, s.153.

² Layard'ın Trotter'a yazdığı mektuba göre Trotter; Rusların işgal ettiği yerlerden anlaşmaya göre çekilip çekilmedikleri, Rusların özellikle Ermeniler arasında fitne ve fesat çıkarmalarına engel olunması, Ermenilerin can ve mallarının Müslümanlarca tecavüzüne mani olunması, idari mekanizmada vuku bulacak aksaklıkların düzeltilmesi hususunda üzerine düşeni yapacak ve bunlar hakkında Büyükelçi Layard'ı bilgilendirecekti. Bknz. Musa Şaşmaz, "İngiliz Yüzbaşı Stewart'ın Konya Konsoloslugu ve Adli Yönetime Dair Raporu (1879-1882)", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 11, Konya 2012, s.224-225.

Sözlük anlamı, düşünülen bir şeyin yazı haline getirilmesi olan Layiha (Develioğlu, 2009:544) kavramı, özellikle Osmanlı Devleti'nde III. Selim döneminde karşımıza çıkmaktadır. Zira bu dönemde III. Selim, ıslahatlara girişmeden önce devrin ileri gelen tecrübeli devlet adamlarından devletin içinde bulunduğu durum ve yapılması gereken ıslahatlarla ilgili önerilerini istemiştir. Neticede 1792 yılında devrin ileri gelen devlet adamlarından devletin askeri, iktisadi, siyasi, mali, dini ve ilmi durumuyla ilgili yapılması gerekli ıslahatlara havi layihalar istemesi üzerine yirmisi Osmanlı, ikisi Osmanlı vatandaşı Avrupalı Hristiyan olmak üzere toplam 22 layiha sunulmuştur (Çağman, 2010: XI). XIX. Yüzyılın ortalarından itibaren layiha (rapor) içeriklerinin çeşitlendiği görülmektedir. Nitekim bu dönem raporlarının, kömür tozunun geri dönüşümünün nasıl olması gerektiğinden damızlık hayvanlara, ağaçların aşılama tekniklerinden güvenlik meselelerine kadar oldukça geniş bir alanda hazırlandığı anlaşılmaktadır (Gül, 2015: 22). Bu raporlardan birisi de çalışmaya kaynaklık yapan Erzurum İngiliz Konsolosu Trotter'ın kaleme aldığı tespitlerdir.

Yabancı tüccarlara, Osmanlı topraklarında ticaret imkânı tanıyan anlaşmalar, bu tüccarların mensup oldukları devletlerin konsolosluklar açmaları ve vatandaşlarının işlerini yürütme hakkının tanınmasıyla imparatorluğun belli başlı merkezlerinde konsolosluklar kurulmuştu. Konsolosların görevleri arasında kendi bölgelerindeki her türlü haberin yanı sıra özellikle bölgenin iktisadi durumunu düzenli bir şekilde dışişleri makamına aktarmaktı (Kütükoğlu, 1983: 11-12). Osmanlı ve İngiltere arasındaki ilk münasebetler Kraliçe I. Elizabeth ve Osmanlı Sultanı III. Murad döneminde başlamıştır. Zira bu dönemde William Harborne isimli İngiliz, Kraliçe tarafından İstanbul'a yarı temsilci olarak görevlendirildi (1575). İstanbul'a 1578 yılında ulaşan Harborne, Sadrazam Sokullu Mehmed Paşa ve padişahın hocası Sadeddin Efendi ile kurduğu yakın münasebetler sayesinde kısa bir sürede Osmanlı topraklarında ticaret yapma imtiyazını elde etti. Harborne, yanında Kraliçe tarafından III. Murad'a hitaben yazılmış bir mektup da getirmişti. III. Murad'ın buna karşılık olarak 20 Mart 1579 tarihinde gönderdiği name, Osmanlı-İngiliz diplomatik ilişkilerinin başlangıcı oldu. Bu yakınlaşma ile iki devlet arasındaki dostluk ve ticaret ilişkileri kurulup gelişmeye başlamıştır (Dönmez, 2013: 14).

1. Kürtler

Tarihsel süreçte İngilizlerin Kürt politikası ayrıştırıcı ve Osmanlıya karşı kışkırtıcı bir nitelik taşımaktadır. XIX. Yüzyılın son çeyreğinden itibaren Kürtleri Türklerle karşı karşıya getirmek için çaba sarf eden İngilizlerin bu siyasetini, bölgeye atadıkları konsolosların raporlarından tespit etmek mümkündür. Nitekim 30 Mart 1915'te Süleymaniye bölgesine İngiliz konsolosluğuna atanmış Binbaşı Edward Charles Noel'in Londra'ya sunmuş olduğu raporda kullanmış olduğu şaşırtıcı ve dikkat çekici ifadeler, aslında İngilizlerin bölge ile ilgili zihinlerinde besledikleri proje tasarımlarını yansıtmaktadır. Söz konusu raporda Noel; Kürt devletinin kurulması ve Türklerle Kürtlerin birbirlerine kin ve nefretle dolması için elinden gelen bütün çabayı sarf eder bir pozisyonda kendini konumlandırmıştır. O, Kürtlerin

tıpkı Ermeniler ve Araplar gibi 400 yıldır Türklerin kötü ve zalim idaresi altında asimile edilmek istendiğini iddia etmiştir (Kartın, 2014: 200-201).

Raporunda ilk olarak Kürtler hakkında bilgi veren Kürdistan Konsolosu Henry Trotter, Kürtlerin köken ve erken tarihleri hakkında fazla bir şey bilinmediğini öne sürerek onların Carduchi of Xenophon olduklarına inandıklarını belirtmiştir. Trotter'in, Kürtlerin tarihi hakkında verdiği en eski bilgiler 12. yüzyıla sınırlıdır. Nitekim Trotter, Haçlı Seferlerinin kahramanı olarak kabul edilen Selahaddin Eyyubi'nin Kürt asıllı olarak bilindiğini, modern Kürtlerin Persli Şah İsmail'e karşı olan Sultan Selim tarafından yürütülen başarılı bir mücadelenin sonucunda M.S. 1514'te ilk olarak Osmanlı yönetimi altına girdiklerini, Diyarbakır ve Kürdistan bölgelerinin Selim (Yavuz Sultan Selim) tarafından kontrol altına alındıktan sonra Bitlisli Kürt tarihçi İdrisi'nin bu bölgeye yönetici olarak atandığını ve İdrisi'den sonra bölgenin adalet ve yetenek açısından kabiliyetli olanlar tarafından yönetile geldiğini ifade etmiştir. Göçebe Kürtlerin İdrisi tarafından Erzurum ve Erivan bölgelerindeki zengin ve doğal bölgelere göçe zorladığını iddia eden Trotter, Kürtlerin sonraları bir asker olarak Türk sınırını korumak suretiyle, Osmanlı tarafından kendilerine şartlı olarak sürekli vergi dokunulmazlığı güvencesi sağlandığını söylemiştir. Trotter, şimdiki yüzyıla (19. yüzyıl) geldiğinde Rusya'nın ilerlemesiyle Persler ve Türkiye arasındaki savaşların büyük oranda azaldığını ancak Kürtlerin, Türkiye (Osmanlı), Rusya ve Perslerin (İran) elinde kolonileştiğini iddia etmiştir³.

Trotter, sonradan güneyden göç ederek bölgeye gelen Kürtlerin şimdilerde neredeyse bütün ülkeye (Osmanlı Devleti) dağılmış olup imparatorluğun mutlak egemenliğine geçtiklerini, kuzeyde sınırlı da olsa Kürtçe konuşabilen Kürtlerin Erzurum, Kars ve Divriği'ye kadar uzanan bölgede yayıldıklarını yazmıştır. Ayrıca Van ve Erzurum bölgesinde yaşayan Kürtlerin, Hakkari'den gelen Mamakanlee Aşireti⁴ hariç hemen hepsinin köken olarak Diyarbakır'dan geldiğini öne sürmüştür. Modern döneme nispeten İdrisi dönemi Kürt tarihi hakkında fazla bir bilginin mevcut olmadığını belirten Trotter, Kürtlerin Türk egemenliğine geçtikten sonra gördükleri hoşgörü karşılığında sarsıldıklarını ve 1834'ten sonra Bab-ı Alinin Kürtleri kontrol altına alma fikrinin azaltmayı düşündüğünü belirtmiştir. Ayrıca Trotter, Kürtlerin Osmanlı hakimiyetine geçtikten sonra Bağdat'tan İstanbul'a kadar imparatorluğun bazı iç bölgeleriyle iletişimini kestiklerini ancak iç kısımdaki bazı büyük kasabalar istisna olmak üzere onların çevresindeki küçük alanlar, Karadeniz kıyısındaki dağlık alanlar, İran ve Arabistan sınırları ile Ankara'nın büyük bir kısmında Kürt nüfusun yaşadığına dikkat çekmiştir. Kürtler üzerinde kesin bir kontrol sağlayan iç bölgelerdeki feodal beylerin sonradan etkilerinin ortadan kaldırıldığını belirten Trotter, 1834 yılında Mehmed Reşid Paşa'nın Bab-ı Ali tarafından emrine verilen 20 bin asker ile birlikte Sivas'tan Diyarbakır'a kadar

³ FO 78/3132. . "Turkey (Political) Consuls in Kurdistan and at Prisrend Major Trotter S. John, V. Consul at Erzurum Everett"

⁴ Trotter, bu aşiretin Ermeni Mamigonians menşeli olduğunu iddia etmektedir.

uzanan hatta güvenliği sağlamak üzere görevlendirildiğini ve buralarda Kürtler üzerindeki feodal beylerin baskılarını ortadan kaldırıp güvenliği sağladığına vurgu yapmıştır. Buna karşılık Kürtlerin herhangi bir vergi ödemedikleri gibi askerlik görevinden de kısmen muaf tutulduklarına dikkat çekerek, konsolosluk sınırları dahilinde bir milyon civarında Kürt nüfusun yaşadığını öne sürmüştür.

Trotter, bölge halkının din, dil ve yaşam koşullarına göre birkaç sınıfa ayrıldığı tespitini yaparak onları; a. Sunni ya da Alevi, b. Kurmanci ya da Zaza, c. Yerli ya da Göçmen, d. Tarımsal ya da Dağlık ve e. Aşiret ya da Aşiret Olmayan şeklinde 5 grupta değerlendirmiştir.

a. Kurmanci ve Zazalar

Kürtlerin çoğunun Kurmanci olduğunu iddia eden Trotter, onların Kurmanca olarak adlandırılan ya da Kirdasi dilini konuştuklarını, geri kalanların da Zaza lehçesi konuştuklarını beyan etmiştir. Aslında Trotter'ın Zazaları Kürt gruplar ve Zazacayı da Kürtçenin bir lehçesi olarak belirtmesi dikkat çeken bir durumdur. Zazalar ve Zazaca arasında çelişkiye düştüğü anlaşılan Trotter, nitekim bir sonraki cümlesinde Kurmanci ve Zazaca lehçelerinin Pers diline çok yakın hatta neredeyse aynısı olduğunu da ifade etmiştir. Zazaların yoğun olarak yaşadıkları yerler hakkında bilgiler veren Trotter, onların Erzincan'ın güneyindeki dağlık alandan Erzurum'un Güneybatısına kadar uzanan hatta birbirleriyle birleştiklerini ve Erzurum'dan Diyarbakır'a kadar uzanan sahada Fırat Nehri'nin Batı, Hani'den Termuk'a kadar uzanan bölgenin de Güney sınırlarını oluşturduğunu dile getirmiştir. Trotter'ın Zazaların yaşadığı bölge ile sınırlandığı bu hat aslında onun Zazalar ile ilgili fazla bilgiye sahip olmadığını göstermektedir. Nitekim Erzurum'dan Diyarbakır'a kadar düz bir çizgi şeklinde uzanan hatta Zazaların yaşadığını iddia eden Trotter, Şanlıurfa ve Adıyaman başta olmak üzere Zazaların yaşadıkları diğer bölgelerden bahsetmemiştir. Zazalar ile ilgili öngörülerinde olumsuz bir kanaat taşıdığı görülen Trotter, Zazaca konuştuğu söylenen kişi sayısının 180 bin kişi olarak duyduğunu ancak kendi izlenimine göre bu sayının 100 bin civarında olduğunu belirtmiştir. Trotter'ın Zazalar ile ilgili çelişkili ifadeleri bununla da sınırlı değildir. Zira Trotter, bir yandan Zazaları Zazaca konuşan Kürtler olarak tanımlarken diğer yandan Zazaca ve Kürtçe arasındaki farkın oldukça büyük olduğunu ve hatta Kürtçe konuşan bir insanın Zazaca konuşan bir mahalde kendini ifade edemediğini ve bu durumun Zazaca konuşan biri için de geçerli olduğuna da vurgu yapmıştır. Bununla birlikte Trotter, Kürtçenin yazılı bir dil olmadığını, gerekli duyulduğunda yazışmaların Persçe (Farsça) yapıldığını, elinde bulunan Kürt tarihi ile ilgili bilgilerin Farsça yazılmış kaynaklar olduğunu ve Kürt edebiyatının da olmadığını öne sürmüştür.

b. Sünni ve Alevi Kürtler

Devletin dininin Müslümanlık mezhebinin de Sünnilik olduğuna dikkat çeken Trotter, Kürtlerin büyük çoğunluğunun da Sünniliğe bağlı olduğunu ifade etmiştir. Bununla birlikte Trotter, genelde Kurmanci konuşan Kürtlerin Sünni fakat Zazaların Alevi olduklarını ancak Güney bölgesinde yaşayan Zazaların bir kısmının Sünni

mezhebine mensup, Kemah ve batısında yaşayan Zazaların ise Alevi ya da Kızılbaş olup bunların da Kurmanci konuştuklarını iddia etmiştir (FO 78/3132: 178).

Kürt Sünnilerin neredeyse tamamının Şafi mezhebine bağlı olduklarını ve ruhani liderlerinin de Şeyh Ubeydullah olduğunu ileri süren Trotter, İran coğrafyasında yaşayan Kürtlerin de Şafi mezhebine bağlı olup kendilerini Şeyh Ubeydullah'ın müritleri olarak tanımladıklarını ve Şeyhin bu pozisyonundan dolayı İran Devleti'nin kendisine karşı düşmanlık yaptığını iddia etmiştir. Ayrıca Trotter, Doğubeyazıt'tan Süleymaniye'ye kadar uzanan bölgede Şeyh Ubeydullah'ın güçlü bir etkisinin olduğunu hatta bu etkinin İran sınırına kadar uzadığını ve Kızılbaşların dini mezhep açısından İran etkisinde olduklarını ifade etmiştir. Trotter'e ait bu ifadeler aslında Trotter'in sahip olduğu bilgilerin kulaktan dolma ve çok da güvenilir kaynaklara dayalı olmadığını göstermektedir. Nitekim Trotter'in konsolosluk yaptığı dönemde o bölgede birçok tarikat ve o tarikatların liderliğini yapan onlarca şeyh varken onun sadece Şeyh Ubeydullah'ı ön plana çıkarıp bütün Şafi Kürtlerin lideri gibi göstermesi çok da anlaşılmayan bir durumdur.

Kızılbaşlığı⁵, Şia ve İran Müslümanlığının karışımı bir inanış olup Paganizm ve Hristiyanlığa ait bazı dini ritüellerin karışımı gibi uçuk ifadelerle tanımlayan Trotter, onların Erzincan'ın güneyindeki dağlarda 60 bine yakın bir nüfusa olup 3 bin nüfuslu Hristiyan Ermeniler ile birlikte Dersim'de yaşadıklarını ve Dersim'in henüz hükümet tarafından tamamen kontrol altına alınmadığını bunun yapılabilmesi için düzenli ve büyük bir orduya ihtiyaç duyulduğunu da sözlerine eklemiştir. Bölgedeki Kızılbaş Kürtlerle birlikte Zaza bölgesinin batısında büyük oranda Türk Kızılbaşları, Türkmenler ve Dersim Kürtleri gibi neredeyse aynı dini yaşayan ve aynı dili (Türkçe) konuşan insan topluluğunun yaşadığını ileri sürmüştür ve buna örnek olarak Arguvan kazasına bağlı Arapgir Nahiyesi'nde yerleşik Kızılbaş olan 12 bin kişinin Türkçe konuştuğunu sadece birkaç köyde Kurmancinin konuşulduğunu göstermiştir. Malatya Sancağı'nda yaşayanların çoğunun Kızılbaş olduğunu iddia eden Trotter, Arapgir Nahiyesi'nin 3/2'sinin Sünni Türk geri kalanının Kızılbaş Kürt, Eğin (Kemaliye) köylerinin 4/1'inin Kızılbaş olduklarını ve ovada yaşayan Kızılbaş Türk ve Kürtlerin endüstri, enerji ve ekonomi için mükemmel insan kaynağı oldukları tespitini yapmıştır. Bununla birlikte Akçadağ ve Dersim yakınlarındaki vahşi dağlarda yaşayanların ulaşılması zor coğrafyadan aldıkları cesaretle yarı bağımsız bir şekilde yaşadıklarını, Dersim kırsalında yaşayanların iklimin sertliğinden dolayı genellikle yerleşik hayat yaşadıklarını buna karşılık önemli yerleşim birimlerinden olan Eğin ve Arapgir'in hasat yapılabilen topraklara sahip olmakla birlikte bu toprakların mineral ve orman bakımından zengin olduğunu ayrıca burada yaşayan Kızılbaşların ülkenin geleceğinin önemli unsurları oldukları üzerinde durmuştur.

⁵ Abdulkadir Gül'e göre, Kızılbaşlık: "Anadolu'da konar-göçerlerin inanç tarzı olarak doğmuş ve ağırlıklı olarak köy meskûnlarının İslami farklı yorumlaması şekline dönüşmüştür. Zamana mekâna uyum sağlamada direnmemiştir. Kızılbaşlar üzerinde yaşadığı mekânla iç içe uyumlu bir inanç düzeni geliştirmiştir." Bknz. Abdulkadir Gül, Osmanlı İdaresinin Kızılbaşlığa Yönelik Tutumu (Dersim Sancağı Örneği), *Turkish Studies*, Volume 10/9, Summer 2015, s.217.

Trotter, Sünni ve Şiiiler arasında geçmişten günümüze gelen bir düşmanlığın olduğunu ve bu düşmanlığın Ermeni ve Dersimli Kızılbaşlar arasında yeni bir boyuta ulaştığını, bölgedeki Hristiyan ve Türk askerinin hayatlarının tehlike altında olduğunu ve Kürtlerin Hristiyan kadınların özgürce yaşamalarına fırsat verdiğini buna mukabil Türk kadınlarının böyle bir özgürlüğe sahip olmadığını yazmıştır. Bununla birlikte Fırat Nehri'nin batısındaki bazı bölgelerde yaşayan Türk ve Ermenilerin zaman zaman Dersimlilerin düşmanca akın ve istilalarına maruz kaldıklarını hatta bazı köylerin Dersim şeflerine yıllık haraç karşılığında yağma ve talandan muaf tutulduklarını öne sürmüştür. Trotter, Konsolos Taylor'a dayandırarak verdiği bilgide; Dersimli Kızılbaşların ikiye ayrıldığını, güneyli olan ve nispeten alçak yerlerde yaşayan Dersimli Kızılbaşların Seyyid Hasenanlı aşiretine mensup olduklarını buna karşın gerçek Dersimli olanların Erzincan'a yakın yüksek kayalıklarda yaşayanların kendilerini beğenip sürekli isyan ederek önceleri tarımla uğraşıp mevcut otoriteye bağlı olduklarını belirtmiştir.

Dersimlilerin Hristiyanlıktan bile önce var olan Paganların soyundan geldiklerinin bilindiğini öne süren Trotter, Bununla beraber Hasenanlıların köken olarak İran'ın Horasan bölgesinden olup sonradan Malatya Akçadağ'a göç ettiklerini ve inanç bakımından birbirlerinden çok farklı yaşamadıklarını ancak Dersimlilerin lehçelerinin biraz farklı olup Dersimcenin Kürtçe ve Ermenice bileşimi bir dil olduğunu ayrıca Hristiyanlık, Paganizm ve İslam karışımı bir inanca sahip olduklarını iddia etmektedir. Bunun yanı sıra Dersim'in Ermenilerin kalıntıları, yıkılmış kasabaları, köyleri, kiliseleri, manastırları ve eski Ermeni yazıtlarıyla dolu olduğunu öne süren Trotter, birçok orijinal Ermeni eserinin Dersimden kaçırıldığını, Dersim'de kullanılan birçok Kızılbaş Hristiyan isimlerinin şuan Muş ve Ermenilerin yaşadığı diğer bölgelerde kullanılan kısaltılmış Ermenice isimlerle benzer olduklarını ve bunların evlilik, bazı dini gelenek ve göreneklere Hristiyanlardan aldıklarını da savunmuştur (FO 78/3132: 179).

c. Yerleşik ve Göç Hayatı Yaşayan ile Tarım ve Hayvancılıkla Uğraşan Kürtler

Kürtlerin büyük oranda yerleşik (yerel kullanımda yerli anlamına gelen) hayata geçtiğini ve gezilerinde Hristiyanlardan çok Kürt köylüsüne rastladığını belirten Trotter, sadece Kürtlerden oluşan pek çok büyük köyün varlığına rağmen sadece Ermenilerin yaşadığı herhangi bir bölgeye denk gelmediğini aktarmıştır. Bununla birlikte Trotter, Kürtlerin genel olarak dağlık alanlarda yaşamayı tercih etmelerine karşın zengin ve geniş ovaların Hristiyan, Türk ve kısmen de Kürtler tarafından işgal edildiğini (Ülkenin/Dersim Kuzey kısmı bu kapsamın dışında kalmıştır.), yerleşik Kürtlerin genelde tarım ve hayvancılık ile uğraştıklarını, bazı köylerde sadece tarım faaliyetlerini icra edildiğini buna mukabil göçmen Kürtlerin ise sadece hayvancılık ile meşgul olduklarını naklederek Kürtlerin uğraştıkları tarımsal faaliyetlerin komşuları olan Hristiyanlarınkine benzemediğini öne sürmüştür. Trotter, görüşlerine katılmadığını belirttiği bir Kürt reisinin Kürt köylerindeki ürünler ile komşuları olan Hristiyan köylerin ürünlerini kıyaslamak için ifade ettiği: "Aksi nasıl beklenebilirdi ki? Hristiyanlar gece gündüz çalışırlar fakat bizim Kürtler hayatı sessizce

(muhtemelen tembel olduklarını vurgulamak istemiş) yaşamayı severler.” şeklindeki sözlerini, “bu yorum doğru bir yorumdur” diyerek kendini haklı çıkarmaya çalışmıştır.

Göçebe Kürtlerin kural olarak sürülerine daha çok bağlı olduklarını ifade eden Trotter, yerliler ve göçmenler arasındaki farka da dikkat çekerek; yerliler ve göçmenler arasındaki temel farklılığın bir tanesinin yerlilerin kışı kasabalarında, yazı doğada geçirdiklerini, genel olarak köylerinden birkaç saat uzaktaki kulübe ya da çadırlarında yaşadıklarını buna karşılık yerel dilde *Koçer* olarak adlandırılan göçmenlerin ise köylerinin olmadığını, bütün yılı çadırlarda geçirdiklerini, bunların kış ayını Mezopotamya'nın ovaları ve Tigris'in (Dicle Nehri) güneyindeki dağlık olmayan İran arazilerinde, yazları ise Muş ve Hakkari'nin yüksek yerlerinde geçirdiklerini izah etmiştir. Göçmenlerin yer değiştirmeleri esnasında sebep oldukları durumlara da değinen Trotter; göçmenlerin periyodik olarak yaptıkları göçler esnasında geçtikleri köylerdeki alanlar ile sürülerini otlatırken komşularına zarar verdiklerini ve yolculukların kabileler arasında kanla sonuçlanan ciddi tartışmalara sebep olduğunu ileri sürmüştür. Ayrıca göçmen Kürtlerin yerli Kürtlerden daha zengin olduğuna dikkat çeken Trotter, göçmenlerin zenginliğini sahip oldukları at, deve, koyun, çadır, halı ve silahlara bağlamıştır. Göçmen Kürtlerin doğaları ve ekonomik durumları hakkında biraz daha ayrıntıya giren Trotter, onların tüccarlara yün ve koyun sattıklarını, ihtiyaç duydukları ürünleri en yakın pazarlardan satın aldıklarını, kadınlarının mükemmel halı dokuduklarını ve Koçerlerin (Göçmen/Göçer) agresif olmadıklarını, çoğunluğun aşiret reisine bağlı olduğunu, aşiret reislerinin göçmenler üzerinde etkili olduklarını, sadece koyun vergisi ödediklerini ve bu verginin ilkbaharda toplandığını, onların yolculuklarının kışın başlayıp yaza kadar devam ederek Dicle Nehri civarındaki yazlık otlaklara doğru geçtiklerini ve savaş döneminde de ülkelerini savunan düzensiz ordu olduklarını, buna karşılık yerleşik Kürtlerin de göçmen Kürtlerden daha çok hükümetin kontrolünde olduklarını ve bunların birçoğunun hükümet sistemi altında yaşayabilecek düzeyde olduklarını, hemen hemen her yerde ve her durumda yaşayabilecek yapıya sahip olduklarını, Diyarbakır ve Erzurum'daki köylerde yaşayanların düzenli olarak vergilerini ödediklerini ama yarı bağımsız olan Botan, Modki/Mutki ve Dersim'deki Kürt aşiretlerin askeri zorlama dışında asla vergi ödemediklerini ancak Van Gölünün kuzeyinde yaşayan Hayderanlı aşiretinin düzenli olarak koyun vergisini ödediklerini açıklamıştır.

d. Aşiret Olan ve Olmayan Kürtler

Kürtlerin büyük oranda aşiret olduklarını aktaran Trotter, aynı bölgede yaşayanların kabile ya da aşirete mensup olduklarını ve bu yönüyle aşiret olan Kürtleri İskoçya'nın yüksek yerlerinde yaşayan kabilelerine, aşiret olmayan Kürtleri de İskoçya'nın alçak olan bölgelerinde yaşayan halklara benzetmiştir (FO 78/3132: 180). Trotter; Süleymaniye ve Musul bölgelerinde yaklaşık bir yıl geçirip önemli tespitlerde bulunduğunu söylediği Mr. Rich adlı bir şahsın, aşiret olmayan Kürtlerin asıl yerli olduklarını, aşiret olan Kürtlerin ise baskın çıkan ayrı bir sınıf olarak tanımlandığını, aşiret olanların daha cüsseli ve zeki olduklarını öne sürdüğünü

belirterek kendisini Mr. Rich'in bu görüşüne katılmadığını ifade etmiştir. Bununla birlikte Trotter; diğer alt grup Kürtlerde olduğu gibi hepsinin birbirine benzediğini ve kırsal yaşam süren yerlilerin büyük çoğunluğunun yanı sıra tüm saf göçebe Kürtlerin de aşiret olduklarını iddia etmiştir. Diğer taraftan ziraatle uğraşan kırsal yerleşik olanların çoğunluğunun aşirete mensup olmadığına inandığını ifade eden Trotter, bunların genellikle yerel isim olan Reaya olarak tanımlandığını ve bu tanımın genel olarak Hristiyan köylüler için de kullanıldığını ileri sürmüştür.

Trotter; Kürtler için önceden söylenen “Neredeyse tüm Kürtler göçmendir, hırsızdır ve katil olmaya yatkındır” gibi sözlerin gerçeklikten bir miktar uzak olduğunu düşündüğünü Aksine O, Kürtlerin çoğunluğunun yerleşik olduklarını, hayvan yetiştirdiklerini ve geçimleri için genelde kendi aşiretleri ile birlikte hareket ettiklerini belirtmekle beraber dağların neredeyse ulaşlamayan sığınaklarında yaşayan Kürtlerin ovalardaki Hristiyan ve Müslümanlara sık sık saldırıp yağma girişiminde bulduklarını ancak işledikleri suçlara rağmen cezasız kaldıklarını, yine birçok bölgede Kürt aşiretleri arasında çıkan kan davalarının büyük acı ve ölümlere sebep olduğunu, Koçerlerin yıllık göçleri esnasında geçtikleri güzergahlarda zarara sebebiyet olduklarını ama asıl büyük ıstıraplara sebep olan aşiretlerin ise, Türk bölgelerine akın yapıp köylerini ve sürülerini yağmalayıp ganimetleri kendi aralarında paylaştıktan sonra ganimetleri İran sınırının güvenli bölgelerine taşıyan Celali ve Şekak aşiretleri olduğunu savunmuştur. Kürtler arasında her çeşit karakterist özelliklerin olduğuna dikkat çeken Trotter; hovarda ve cesur bir atlı grubun başında at koşuran kibirli, saf kan bağı ile birçok nesildir tanınmış isimler üzerinden soyunu devam ettiren ve silahlı adamları tarafından büyük saygı ve hürmet gören yarı bağımsız bir şekilde hayat süren aşiret reislerinin, zaman zaman yoksulları ezdiklerini ve bunların dışında bazı şansız reayanın da zaman zaman idareciler tarafından ezildiklerini belirtmiştir.

Trotter, Kürtlerin zeka problemlerinin olmayıp, aslında çoğunun eğitimden yoksun olduğunu, karşılaştığı eğitimli Kürtlerin kendisini zekalarıyla şaşırttıklarını ve eğitime çok istekli olduklarını ifade etmiştir. Ayrıca Trotter; birkaç ay önce Van'da imparatorluğun İslahat yetkilisinin elinde, 40 bin kadar Kürdü temsil eden 17 toprak ağasının imzasını taşıyıp okul ve eğitim talep eden mazbatayı gördüğünde çok şaşırdığını, hatta söz konusu mazbatada okul ve eğitim isteyen bu Kürt toprak ağalarının isteklerinin kabulü takdirinde gerekli olan parayı ödemeyi kabul ettiklerini bununla birlikte aynı mazbatada zorunlu askerlikten de hoşnut olmadıklarını ve askerlik görevinden kalıcı olarak muaf tutuldukları halinde Hristiyanların ödediğinden çok daha yüksek bir muafiyet vergisini ödemeyi teklif ettiklerini de iddia etmiştir.

Kürtlerin misafirperliğine dikkat çeken Trotter; diğer bütün Müslümanların aksine Kürtlerin yapısında fanatikliğin olmadığına inandığını ancak dünyevi ve uhrevi liderleri tarafından bağınaz bir fanatizm düzeyinde kışkırtıldıklarında kolayca coşabildiklerini ve son savaştaki hadiselerde olduğu gibi coştuklarında zalim ve barbarca davranabildiklerini, böylesi durumlarda hislerinin savaş benzeri kin ve hırsla dürtülebildiğini ileri sürmüştür. Bunun yanı sıra Trotter, bundan 40 yıl önce

Kürtler ile Hristiyanların ilişkilerinin bugünkünden daha iyi olduğuna inandığını, Kürtler ve Hristiyan unsurlar arasındaki bugünkü problemlerin Türk yetkililerden kaynaklandığını, herhangi bir hükümetten yana tavır koyan Kürtlere karşı Türk hükümetinin Hristiyanlara taraf meyil gösterdiğini ve bu durumun Kürtlerle Hristiyanların aralarının daha çok açılmasına sebep olacağı görüşünde olduğunu ve fırsat buldukça Kürtlere bu durumu izah ederek Kürtleri ikna etmeye çalıştığını itiraf edip Kürtler üzerindeki asıl niyetini belli etmiştir. Trotter bu itirafını; *İngiliz Kraliyeti de Hristiyanlar kadar Kürtlerin de refahını güvence altına alacak iyi bir hükümet ile ilgileniyor* şeklinde açıklayarak İngilizlerin Kürt politikasını belirten önemli ifadeler kullanmıştır.

Kürtlerin demografik yapısı hakkında da bilgiler veren Trotter, Türk yetkililerinin göçebeler hakkında güvenilir istatistiksel veriye sahip olmadığını iddia ederek, göçebe ve yerleşik Kürtlerin gerçek sayısı hakkında bir fikir sahibi olmanın zor olduğunu (FO 78/3132: 181) ancak bu yaz Van'dayken Yusuf Paşa'dan Van vilâyetindeki yerleşik aşiret Kürtlerin çadırları ve evlerinin listesini aldığını ve bu listeye göre Van bölgesinde Kürtlere ait 8590 kadar ev ve çadırın olduğunu ve her hanede 7 kişinin yaşadığı kabul edildiğinde ortalama 60 bin 130 kişilik Kürt aşiret nüfusunun Van'da yaşadığını ve bunların askerlikten muaf olduklarını savunmuştur.

e. En Büyük Kürt Aşiretleri

1. Hartuşî: 2130 hane olup farklı bölgelere dağılmışlardır.
2. Hayderanlı Abagai Aşireti: 800 çadırdan müteşekkil olup Van Gölü'nün kuzeydoğusunda yerleşiktir.
3. Hayderanlı Aşireti: Van Gölü'nün kuzeyinde Erciş ve Adilcevaz'da yerleşik olup 1000 hanedir.
4. Makuri Aşireti: 800 çadır olup İran sınırında yerleşiktir.
5. Milan Aşireti: 450 çadırdır.

Trotter, bunlarla birlikte çadır sayısı 100 ile 400 arasında değişen 19 küçük aşiretin daha olduğunu öne sürmüştür. Ayrıca Van vilâyet bölgesinde 175 bin Müslüman nüfusun olduğunu fakat şehir merkezinde yaşayan 15 bin Türk nüfus ile geçen sene boyunca kıtlıktan ötürü ölen 10 bin kişiyi toplam Müslüman nüfustan çıkarıldığında Van bölgesinde 100 bin kişilik Kürt nüfusun yerleşik olduğunu iddia etmektedir. Bölgenin demografik yapısı hakkında bilgi vermeye devam eden Trotter, birkaç yıl önce Erzurum'da Rus konsolosluğunu yapan Mr. Yaba'nın, Hakkari'de 159 bin 600 Kürt aşiret nüfusun yaşadığını söylediğini ancak Mr. Yaba'ya katılmadığını çünkü Mr. Yaba'nın Kürtler ile diğer reayayı birlikte saydığını düşündüğünü de ifadelerine eklemiştir. Raporunda başlıca göçebe Kürt aşiretlerine yer veren Trotter; bunlardan Herki aşiretinin 24 bin kişilik olduğunu ve bunların kışın bazen İran bazen de Musul'a yazın da Gevver'e gittiklerini; 6 bin kişilik Hartuşî aşiretinin yazın Julamerg yakınlarında kışın Musul'da konakladıklarını, Şikak aşiretinden bir kısmının kışın İran yazın Van bölgesine göçtüğünü ve bunların İran'a geçerken

Başkale'de toplanıp hareket ettiklerini öne sürmüştür. Ayrıca Bayazıt sancağında Rus, İran ve Türk milletiyle karışmış Celali Kürtlerden bahseden Trotter, Konsolos Taylor'un bundan 10 yıl önce Bayazıt'taki Kürtler hakkında sarf ettiği ifadeleri raporunda şöyle yer vermiştir: *Bu tek aileden oluşan çok uluslu yapı ve sınırlarının kesinleşmemiş durumu, İran ve Türk hükümetleri arasında sonu gelmez tartışmalara sebep oluyor. Kürtler hem o ülkede evlerinde hem de bu ülkede, canları ne zaman isterse ya da amaçlarına ne zaman uygun düşerse gerek iş için gerekse iki ülkeden birinde işledikleri bir suçun cezasından kaçmak için sınırı geçiyorlar. Vergi koymak, askere almak, suçluları tutuklamak için hükümetlerin yaptığı tüm girişimler duruma göre ani bir göç ile başarısız kılınıyor.* Trotter bölgeyle ilgili izlenimlerini şöyle sürdürmüştür: Erzurum vilâyetine bağlı Bayazıt sancağında önceden bahsedilen bazı kabileler hariç tamamen göçebe olan aşiret yoktur. Ancak konsolosluk bölgesinin güneyine doğru çöl sınırına yaklaşıncaya yine kışın Mezopotamya ovalarında olup yazın kuzeydeki dağların eteklerine doğru hareket eden birkaç büyük kabile bulduk. En batıda üç tane Arap-Kürt aşireti olan Kiki (1000 çadır), Milli (1000 çadır) ve Karageçiler var. Kürt aşiretleri bazı yerlerde ülkelerindeki çölün saf Arapları ile dağların Kürtleri arasındaki şeridi tutan Araplarla karışmışlardır. Daha doğuda Mardin'nin güneyinde Bedevi Arapları (Şamar ve 1000 çadırlık Tai) dağların eteklerinde bizleri karşılıyor. Diyarbakır'ın doğusunda Tigris (Dicle) vadisinde ise kışın o civarda yaşayıp yazın Sason ve Muş'a giden Rajkotanlı (500 çadır), Pencinarlı (1000 çadır) ve Alikanlı (500 çadır) gibi büyük aşiretleri görüyoruz. Daha doğuda Cizre yakınlarında da sayıları 150 ile 800 aile arasında değişen göçer aşiretleri de bulunur. Tümüyle göçebe Kürt aşiretlerinin nüfusu 100 bin kişiyi aşıyor ancak sahip olduğumuz kısıtlı ve kesin olmayan bilgiyle tam gerçeğe yaklaşan herhangi bir tahminde bulunmak oldukça zordur (FO 78/3132:182).

2. Ermeniler

Trotter'ın bölgenin etnik yapısını ele alırken sayısal çoğunluğu esas alıp konuya duygusal yaklaştığı anlaşılmaktadır. Nitekim Trotter raporunda Ermeniler'den bahsederken, *Kürdistan konsolosluk sınırlarında Kürtler'den sonra yoğunluk olarak sıradaki isim, toprağın asıl sahibi olan Ermenilere geldik. Sayıları hakkında kesin bir kayıt yok ancak tahminlerime göre 600 bin ile 700 bin arasındalar* ifadesiyle Ermenilere sempatik yaklaşımını beyan etmiştir. Bunun yanı sıra Ermenileri övücü bir dil kullanması onun tarafgirliğini tartışılmaz hale getirmiştir. Şöyle ki: *Ermeniler'in en eski krallıklarına özgün bir ilgi, onların Hristiyanlığa ilk dönemlerinden, atalarının dillerine ve dinlerine sadık kalmaları onları muazzam kılıyor.* Trotter Ermeniler'in tarihi hakkında ayrıntılı bilgiler vermeye devam etmiştir. İlk Ermeni hanedanlığı olan Hayguvan kralı Vahe'nin İran kralı Darius'un müteffiki olarak Büyük İskender'e karşı savaşırken M.Ö. 332'de öldüğünü ve memleketinin bir Makedonya ili haline geldiğini sonrasında Ermenistan'ın Part Krallığının bir parçası olduğunu ancak Partlardan sonra herhangi bir dönemde bağımsız bir hükümdarlık olup olmadıklarının şüpheli olduğunu ileri sürmektedir.

Arşagunyan hanedanlığının ikinci Ermeni hanedanı olduğunu öne süren Trotter, Ermeni tarihçilere dayandığını iddia ettiği bilgilerden yola çıkarak, bu krallığın

M.Ö. 149'da soylarının tükendiği M.S. 428 yılına kadar hüküm sürdüğünü ve bu muhteşem zamanlarında Ermenistan'ın Roma'ya bağlı olduğunu, 4. yüzyılın başında Ermeni Kralı Tiridates'in Roma'nın başkentinde taçlandırıldığını ve ondan sonra gelen tüm Ermeni kralların Roma'ya bağlı kalarak yönetimlerini ellerinde tuttuklarını ve Ermenilerin Tiridates zamanında Hristiyanlığı⁶ kabul ettiklerini öne sürmüştür.

Roma ve Pers arasında uzun süren üstünlük savaşlarından sonra 428 yılında Ermenistan'ın Pers hakimiyetine girdiğini ve 456 yıl Pers valileri tarafından yönetildiğini belirten Trotter, o süre zarfında Ermenistan'ın sürekli Pers ve Bizans arasında hakimiyet sahası haline geldiğini sonrasında da Suriye Arapları tarafından fethedildiğini izah etmiştir. Trotter, 9. yüzyılın ortalarında İslam Halifesinin Aşod adında bir Ermeni'yi Ermenistan kralı olarak atadığını, Aşod'un 856 yılında kurduğu Pakradonyan hanedanlığının 1080 yılında Bizans tarafından işgal edildiğini, daha sonraları bölgenin önce Pers sonra da Tatarlar tarafından ele geçirildiğini yazmıştır. Ayrıca Trotter, Klikeya'da Rupiyan hanedanlığı tarafından bir küçük Ermenistan Krallığının kurulduğunu, 1393 senesinde son Klikeya Krallığının kralı olan Leo de Lusignan'ın ölmesiyle Rupiyan hanedanlığının son bulunduğunu, bu süreçte sık sık Tatar saldırılarına maruz kalan ülkenin nihayetinde Mısır Sultanı tarafından ortadan kaldırıldığını belirtmiştir. Bölgenin İslam hakimiyetine geçmesinden sonraki Ermeni tarihini Trotter bambaşka bir dille açıklamıştır. Nitekim Trotter, Ermenistan bölgesinin Mısır Sultanları (Memlukler) hakimiyetine geçmesiyle birlikte Ermenilerin bu tarihten sonra hep yabancı efendilerin boyundurukları altında yaşamaya mahkum kaldığını, Leo'nun ölümünden önce de ülkenin Timurlenk tarafından yağmalandığını, daha sonra ülkede iç savaşların baş gösterdiğini ve son olarak 1583'te Ermenistan'ın Tebriz'e kadar olan sınırının tamamının Türkler tarafından fethedildiğini söyledikten sonra; herhalde dünya üzerinde hiçbir ülkenin Ermenistan kadar kanlı savaşlardan ve toplu yıkımlardan muzdarip olmadığını, Ermenistan'ın Türklerin fethine kadar ve sonrasında hatırı sayılır bir süre boyunca bir dehşetler dizgisini yaşadığını ileri sürerek Türklerle karşı hasmane tutumunu açık bir şekilde göstermiş ve bu ifadeleriyle Osmanlı döneminde Millet-i Sadıka muamelesine layık görülen Ermenileri Osmanlıya karşı kışkırtmaktan geri kalmamıştır.

Zaman ve mekânın ülkenin daha eski tarihine dikkat etmemize müsaade etmemesinden dolayı Ermenilerin günümüzdeki durumlarına bakalım diyen Trotter, ülkenin Rusya, İran ve Türkiye arasında kaldığını ve topraklarının büyük kısmının Osmanlı yönetiminde olmasından ötürü, Türkiye Ermenilerini işleyeceğini ifade etmiştir. Bu doğrultuda yazısına devam eden Trotter, Avrupa başkentlerinde İstanbul

⁶ Ermenistan'ın 4. Yüzyıl başlarında Hristiyanlığı benimsemesi her şeyi değiştirdiği gibi krala isyan eden Sığgunig ailesinin mallarına el konulup toprakları da kraliyet ordusunun başkomutanlığını nesillerdir elinde tutan soylu Mamigonyan sülalesine devredildi. Bknz. Richard G. Hovannıssian (editör), çev. Zülal Kılıç, *Tarihi Kentler ve Ermeniler: Bitlis ve Muş*, Aras Yayınları, İstanbul 2016. s.49.

ve İzmir'de karşılaştıkları gibi Ermenileri bir bütün olarak gösterişli ve eğitilmiş olarak bildiklerini ancak bunun yanlış bir fikir olduğunu iddia etmiştir. Ayrıca Ermeniler ile birlikte Kürtleri de kurduğu dramatik cümlelerle İngiliz Kraliyetinin dikkatine sunmaya gayret eden Trotter, Ermenilerin komşuları olan Kürtler hakkında uzunca bilgiler verdiğini ancak herkesi şaşırtan bir durumu açıklamak istediğini söyleyerek, ülkenin çoğunda bir Kürt köylüsünün bir Ermeni köylüsünden ayırmanın zor olduğunu ve yakın zamana kadar bir Ermeni köylüsünün eğitim konusunda bir Kürt'ten daha iyi olduğunu bilmediğini savunmuştur. Ermeni ve Kürtleri sanki kasıtlı olarak eğitimsiz bırakıldıklarını anlatmaya çalışan Trotter, aynı zamanda aslında eğitimdeki bu düşüklüğün İmparatorluğun tamamını ilgilendirdiğini ve özellikle kırsal kesimde eğitim seviyesinin düşük olduğunu bildiğini, sadece eğitim oranındaki düşüklüğün Ermenilere has bir durum olmadığını kendi kurduğu cümlelerle bize de açıklamıştır. Diğer taraftan Trotter eğitimin Ermeniler için ne kadar önemli olduğuna değinerek Ermenilerle ilgili gizli planlarının şifresini de vermiştir. Nitekim raporunun devamında Trotter Ermenileri kastederek: *Ancak daha büyük kentlerde durum farklı. Uygarlığın seyri ve maddi durumun belli miktarda eğitimle birleşmesiyle genel kültür babında hala çok geri kalmalarına rağmen, görünüş ve genel zekâ bakımından İstanbul'un gerisinde kalmayacak bir üst sınıfa yükselmişlerdir. Son yıllarda eğitimde büyük adımlar atılıyor. Başkentteki Ermeniler, üst sınıfın bulunduğu illerdeki okulların desteği için bağışta bulunup vatandaşlarına katkı yaparak onlara gerçekten hizmet ediyorlar. Eğer bu davranış süreklileşirse, Ermeni toplumu üzerinde önemli bir etki yapacak ve kendi ülkeleri üzerinde önceki yüzyıllarda olduğundan daha öne çıkan bir pozisyon almalarını sağlayacaktır* (FO 78/3132: 183).

Bir kural olarak Ermenilerin büyük kasabalarda normalde güçlü olduklarını, örneğin Van ve civar köylerde 23 bin Ermeni ve 10 bin Müslüman'ın yaşadığını, Diyarbakır'da Müslüman nüfusun daha fazla olmasına karşılık 10 bin Ermeni'nin yerleşik olduğunu, Erzurum, Harput, Erzincan, Kemaliye ve Arapgir nüfusunun önemli bir bölümünün Ermenilerden müteşekkil olduğunu iddia etmiştir.

a. Ermenilerin Dinleri

Trotter'e göre Hristiyanlık, ilk defa Ermenilere Havari Thaddeus tarafından Edessa Kralı Abgraus döneminde getirildi. Abgraus'un ölümünden sonra 4. yüzyılın başlarına St. Gregory'e kadar ülke putperestliğe döndü. Gregory ile birlikte yeniden Hristiyanlığı seçen Ermenilerin büyük çoğunluğu inançlarına sadık kaldılar ve hala Gregoryanlar olarak anılıyorlar. Gregoryen Ermenilerinin doğu kilisesinin ayrı bir bölümünü oluşturduğunu ifade eden Trotter, Katolik Ermenilerin Katolikos, sivil lider ve patrikler denilen üç ruhani lider tarafından yönetildiklerini, birinci Katolikos'un en yüksek mertebede ve en geniş Piskoposluk alana sahip olan Rus Ermenistan'ındaki Etchmiadzin olduğunu, Klikya'daki Lis Katolikos'un ikinci sırada ve köklerinin 13. yüzyıla kadar dayandığını ve kökü 10. yüzyıla kadar

dayanan Akdamar'daki⁷ üçüncü Katolikos'un ise hem Piskoposluk alanının hem de etkisinin en kısıtlı olan Piskopos olduğunu ileri sürmüştür.

Kudüs ve İstanbul'da iki patriklikten bahseden Trotter, Kudüs patrikliğinin otoritesinin oldukça geniş olduğunu, yetkisi altında Piskoposları Etchmiadzin Katolikosu tarafından kutsanmış 50 piskoposluk bölgesinin olduğunu savunmuştur. Trotter, Gregoryanların dışında kendi yetki bölgesi dahilinde⁸ önceleri sayıları 12 bini bulan daha sonra ise 9 bine kadar düşen Roma Katolik ve Protestan dinlerine inanan büyük bir Ermeni kesiminin varlığına da dikkat çekmiştir. Roma Katoliklerinin Monsignor⁹ olarak Hassoun adında bir rahibi Ermenilerin ruhani ve hukuki lideri olarak tayin ettiklerini, ancak daha sonraki yıllarda bu konu ile ilgili ciddi tartışmaların yaşandığını, genelde Katoliklerin Gregoryanlardan daha eğitilmiş ve varlıklı olduklarını, Gregoryan patrikliğinin bağımsızlığını kazanmasından sonra Gregoryanlar ile Katolik ve Protestan Ermeniler arasında büyük bir kinin ortaya çıktığını iddia etmiştir. Ayrıca Trotter, Katolik Ermenilerin eğitim, ahlak ve ilerleme konusunda doğudaki diğer Hristiyan unsurların önünde olmalarını Amerika misyoner okulları¹⁰ ve Protestan Ermenilerinin çabaları sonucu olduğunu öne sürmüştür. Bununla birlikte Trotter, Katolik ve Protestan Ermenilerin, Gregoryan Ermenilere göre Türk yetkilerle daha çok uyum içinde olduklarını, daha az milliyetçi duygulara sahip olduklarını ve Patrik Narces'in son zamanlarına kadar uzlaşıcı bir tavır takındığını ve kısmen de başarılı olduğunu belirtmiştir.

Ermeni papazların aşırı cahil ve kötü eğitildiklerine dair tespitlerine yer veren Trotter, Ermenilerin dinlerine kendilerini adanmışçasına bağlı olsalar dahi bunun dindarlıktan çok milliyetçilik duygularından kaynaklandığını, son zamanlarda eğitim konusunda verilen teşvik ile birlikte köylülerin de papazlar kadar bilgiye sahip olmaya başladıklarını aktarmıştır.

b. Ermenilerin Dilleri

Raporunda iki çeşit Ermenicenin olduğuna yer veren Trotter, birinin antik ya da dini metinlerde kullanılan Ermenice diğerinin de modern Ermenice olduğunu, her ikisinin de geniş literatüre sahip ve oldukça zengin olduklarını, Hristiyanlığın

⁷ Akdamar bölgesel Katolikosluğu -merkezi aynı isimli adadaydı/Akdamar Adası) Van Gölü çevresindeki Ermeni nüfusun dini ve toplumsal ihtiyaçlarını karşılıyordu. Detay için bkz. Richard G. Hovannisian (editör), çev. Serdar Aksoy, Sema Baraç, Nazım Hikmet, Richard Dikbaş, Artun Gebenlioğlu, Nazan Maksudyan, Lora Sarı, Solina Silahlı, *Tarihi Kentler ve Ermeniler: Van*, Aras Yayınları, İstanbul 2017, s.172.

⁸ Kurdistan vilâyeti İngiliz Konsolosu olan Trotter'ın, Erzurum, Van ve Diyarbakır vilâyetlerini kapsayan bölgelerden sorumlu olduğu anlaşılmaktadır.

⁹ Monsignor, Roma Katolik Kilisesinde yüksek rütbeli rahiplere verilen bir ünvanıdır.

¹⁰ Osmanlı yasası ve geleneği nüfusun çoğunluğunun misyoner programlarına katılımını yasaklıyordu ve Osmanlı hükümetinde, Amerikan eğitiminin Ermenilerin tutumlarını anlaşılabilir dolayısıyla endişe yaratacak biçimlerde etkilediği doğrultusunda artan kaygılar vardı. Detay için bkz. Richard G. Hovannisian (editör), çev. Zülal Kılıç, *Tarihi Kentler ve Ermeniler: Harput*, Aras Yayınları, İstanbul 2016, s.309.

gelmesinden kısa süre sonra oluşturulan Ermeni alfabesinin her iki dilde de kullanıldığını, Ermenicenin tüm Ermeni dinlerine mensup nüfus tarafından kullanıldığını, ancak ülkede bazı kesimlerde Ermenicenin kaybolduğunu, bir kısım Ermenilerin Kürtçe, Mardin Katolik Ermenilerinin Arapça ve diğer bir kısmının da Türkçe konuştuklarını ve Türkçeye kendi ulusal dillerinden daha çok aşına olan Ermeniler için İstanbul'da Ermeni harfleriyle yayımlanan üç Türkçe gazetenin olduğuna vurgu yapmıştır (FO 78/3132: 184). Bununla birlikte Trotter, Ermeni illerine dağılmış Ermenice konuşan ancak Yunan inancını kabullenmiş kişiler ve yine aynı dili konuşan Çingenelerle karşılaştığını da ileri sürmüştür.

c. Ermenilerin Adet, Gelenek ve Karakteristik Özellikleri

Trotter, Ermenilerin genellikle zekâları, yumuşak karakterleri, endüstrileri ve ticaret yetenekleriyle doğu ulusları arasından sıyrıldıklarını öne sürmüş ve onlara genelde İstanbul'da yüksek makamlarda çalışırken rastlanılmasına rağmen¹¹ Ermeni illerinde çok az görev yaptıklarını iddia etmiştir. Ermenileri mazlum ve mağdur bir millet gibi tanıtan ve Batının onlarla ilgili yanlış fikirlere sahip olduğunu iddia eden Trotter, Ermenilerin esasen savaştan uzak bir millet olduklarını, diğer milletler tarafından kötü muameleye maruz bırakıldıklarını, Ermeni illerindeki tüm olaylarda korkunç tavırlarla karşı karşıya kaldıklarını ve özellikle Batı tarafından umursanmadıklarını belirterek Batı kamuoyunda Ermeniler lehine bir farkındalık oluşturmaya çalışmıştır.

Rusya Ermenilerinin¹² Türkiye'deki Ermenilere göre daha iyi bir eğitime sahip olduklarını, orduya girmelerinin daha kolay olduğunu ve hatta Loris Melikoff,

¹¹ Trotter'ın, Türk idaresinde yaşayan Ermeniler ile ilgili önceki sayfalarda yaptığı yorumların ne kadar mesnetsiz olduğu ve kendisiyle çeliştiğini çok açık şekilde ortaya koymaktadır. Nitekim Trotter, bir taraftan Ermenilerin Türk idaresine geçtikten sonra büyük baskı ve zulümlere maruz kaldıklarını iddia ederken, diğer taraftan Ermenilerin İstanbul'da yüksek makamlarda bulduklarını, Ermeniler için İstanbul'da üç gazete çıktığını, ticaret ve endüstri ile uğraştıklarını kendisi itiraf etmiştir. Zira baskı ve zulüm yapan bir idarenin hakimiyetindeki bir millete bu kadar hoşgörülü davranması asla beklenilemezdi. Gabriel Efendi Trotter'ın bahsettiği İstanbul'daki üst düzey Ermeni memurlardan sadece bir örnektir. Zira Gabriel Efendi adli müşavir olup İmparatorluk askerlerinin emekçibaşı olan ve bu yoldan büyük bir servet yapan Kırkor Efendinin oğludur. 19 yaşında kâtip olmuş, 22 yaşında Paris'e atışe olarak gönderilmiş ve mali işlerde kafası çalışan birisidir. Osmanlı Genel Sesyete Sigorta ve Şirket-i Hayriyyenin üyesidir. Ayrıca birçok ticari şirketlerde de ortaklığı vardır. Şu ara hükümette bulunan en önemli Ermenilerden biri olup Patrikhane konsülünün de üyesidir. Bknz. Ali Kemal Meram, *Belgelerle Türk-İngiliz İlişkileri Tarihi*, Kıtış Yayınları, İstanbul 1969, s.197.

¹² Rusya'nın Ermenilere Türklerden daha iyi davrandıklarını iddia eden Trotter'ın ya Rusya'daki Ermenilerden haberi yoktu ya da katı bir Osmanlı düşmanlığı niyetindeydi. Nitekim Halil Özşavlı, bir makalesinde Rusya Ermenilerinin içler acısı durumunu net bir şekilde yansıtıyor. Söz konusu makalesinde Özşavlı şu ifadelere yer vermiştir: "1880'den itibaren Rus politikası anti-Ermeni bir hal aldı ve onları asimile etmek amacıyla Ermeni okullarında Rusçanın daha fazla kullanılması için baskı yapıldı. Birçok Ermeni Sibirya'ya sürüldü. Aynı yılda Eçmiyadzin Katagikosluğuna seçilmiş olan İstanbul Patriği N.

Laareff ve Tergukasoff isimli Ermenilerin Rusya'nın Orta Asya'da girmiş olduğu son savaşta Rusya'nın en meşhur komutanları olduğunu ifade etmiştir. Ermeniler arasındaki fikir ayrılığına dikkat çeken Trotter, Ermeni bir yazarın *Temel kusurları, bencil hırslarından kaynaklanan fikir ayrılıklarıdır. Kendi ulusal hükümdarlıklarını kaybetmelerinin temel sebebi budur.* sözlerini garip bir kusur gibi gördüğünü belirtmiştir.

Trotter, eskiden beri Ermenilerin temel geçim kaynaklarının tarım ve ticaret olduğuna dikkat çekmiş ve Ermeni tüccarların meşhur olduklarını, yabancı ülkelerde yaşayan bazı Ermeniler arasında büyük mal varlığına sahibi olanların bulunduğunu, yerli Ermenilerin genelde tarımla uğraşmalarına rağmen büyük şehirdeki Ermenilerin dokuma, tabaklık/bronzluk ve boyacılık gibi çeşitli ticaret kollarıyla meşgul olduklarını, aralarında pirinç üreticileri, silah yapımcıları, kuyumcu, terzi, aşçı ve fırıncı gibi meslekleri icra edenlerin yanı sıra içlerinde bankacı ve önemli tüccarların olduğunu da sözlerine eklemiştir.

Ermeni illerinden İstanbul'a göç eden Ermenilerin¹³ orada çok önemli bir mevkiye geldiklerine vurgu yapan Trotter, Ermenistan şehir sakinlerinin imparatorluğun başkentinde bazı özel branşlarda üst düzey kadrolara yükseldiklerini, İstanbul'un başlıca bankacı ve sarrafların neredeyse hepsinin Eğinli/Kemaliye olduklarını, İstanbul'un önemli tüccarlarının Kayseri ve Arapkirli Ermeniler olduklarını, ünlü hamal ve yükçülerinin Vanlı veya Muşlu olduklarını, aşçı ve bekleşilerin ise Sivasslı olduklarını ileri sürmüştür. Trotter Ermeni köylerini dolaştığı esnada en iyi kahve yapımlarıyla meşhur köylerle karşılaştığını, Müslüman kayıkçıların Kemahlı olduklarını, Arapkir ve Eğinli hemen her Ermeni aileden birilerinin İstanbul'da yaşadığını, bunların elle tutulur bir sermaye ile köylerine dönmeleriyle birlikte yerlerine daha genç olanların İstanbul'a gittiğini ve bu sebepten ötürü Eğin ve Arapkir sokaklarında kadın, çocuk ve yaşlıların dışında başka insanlarla karşılaşmanın zor olduğu tespitine yer vermiştir.

Trotter, daha büyük şehirlerde Hristiyanların sayıca fazla ve zengin olduklarını, korkunç Kürtlerin¹⁴ onların seyahatleri sırasında değerli ticaret mallarını gasp

Varjabedian bu tayini Rusya tarafından kabul edilmedi ve kendisinin Rusya'ya girişine izin verilmedi. 1885'te tüm Ermeni okulları kapatılarak yerine Rus okulları açıldı. Ermenilerin eğitim faaliyetlerine gizlice devam etmeleri üzerine hükümet okulları yeniden faaliyete soktu; fakat öğretmenlerin çoğu değiştirilmiş, müfredat Ruslaştırılmıştı." Detay için bkz. Halil Özşavlı, Başlangıçtan I. Dünya Savaşına Kadar Rus-Ermeni İlişkileri, *The Journal of Academic Social Science Studies*, Volume: 5 Issue: 2, Nisan 2012, S.263.

¹³ Osmanlı topraklarının iç bölgelerindeki Ermeni köylüler için geçici ikamet (dönemlik göç), yaygın olan yoksullukla başa çıkmak amacıyla eskiden beri benimsenmiş bir stratejiydi. Geçici ikametle, erkeklerin geri dönmek niyetiyle evden ayrılıp başka yerde çalışmaya gitmeleri kastedilmektedir. Bunlardan bazıları aile ekonomisine istikrar sağlamaya yetecek kadar sermaye biriktirir biriktirmez memlekete dönebilirdi. Kalma süresinin esas olarak bağlılık duygusuyla ilgisi yoktu. Bknz. Richard G. Hovannısiyan (editör), çev. Zülal Kılıç, *Tarihi Kentler ve Ermeniler: Bitlis ve Muş*, Aras Yayınları, İstanbul 2016, s.177.

¹⁴ Trotter, korkunç Kürtler derken muhtemelen eşkıyalık yapanları kastetmiştir.

ettiklerini, Türk yöneticileri ve halkı tarafından kötü muamele görüp alt sınıf olarak görülmelerinden muzdarip olduklarını ve ancak büyük para harcamaları durumunda adaletin onlar için işlediğini iddia etmektedir. Ermenilerin durumlarının büyük şehirler ya da komşu ülkelerde her ne kadar katlanabilir olsa da Ermeni vilâyetlerinde çok farklı olduğunu öne süren Trotter, onların sadece *Göçebe Kürtlerin* senede iki defa yaptıkları göç esnasında oldukça zarar gördüklerini ancak bu zararı verenlerin günahsız çobanlardan ziyade işledikleri suçlardan ceza almamak için aşiret reislerinin desteğini alan kanun tanımayan serserilerden kaynaklandığını, bununla birlikte Ermeni ve Kürt köylülerinin bir de yerel beyler ve ağaların kötü davranışlarına maruz kalıp haraca bağlandıklarını iddia etmiştir (FO 78/3132: 185).

Çarsacak, Kiğı, Çabakçur/Bingöl, Sason ve Patrikliğinin yıllıklarında onlardan bahseden ağıtlardan öğrendiğini öne süren Trotter, diğer vilâyetlerde olduğu gibi ülkenin birçok bölgesinde Türk ya da yerel yöneticilerin aynı geçmiş zamanlarda bizim Lordlarımızın yaptığı gibi köle pozisyonundaki köylüye kötü davrandıklarını, bölgedeki ağaların köylüye kötü davrandıklarını, yasal hakları olmadığı halde köylünün toprağını gasp ettiklerini ve köylülerin mevcut kanunlarla haklarını almalarının tamamen imkansız olduğunu iddia etmiştir. Trotter, arazi reformu yapacak Türk hükümetinin önemli problemlerle karşılaşacağını, çünkü ağalar tarafından çok önceden elde edilmiş toprakları onlardan almanın zor olacağını ayrıca yöneticilerin kendilerinin veya atalarının uzun zamandır gayr-ı resmi yollarla sahip oldukları toprakların zorla ellerinden alınma ihtimaliyle karşılaşacaklarını savunmuştur.

3. Türkler

Bölgedeki Türklerin, Kürt ve Ermeni nüfustan sonra sayı olarak üçüncü sırada olup Konsolosluk sınırları dahilinde tüm Osmanlı memurları dahil 500 bin kadar Türk nüfusun yaşadığını iddia eden Trotter, bu tahminde eski Türk boyları, İstanbul'dan gelen Osmanlı memurları ve ne Kürt ne de Arap olan tüm Ortodoks Müslümanların birlikte yer aldığını ileri sürmüştür.

Türk tarihi hakkında eksik bilgilere sahip olduğu anlaşılan Trotter, Osmanlı İmparatorluğunun temelini Süleyman Şah liderliğinde Hazar Denizinin doğusundan Erzincan dolaylarına gelen 50 bin kadar Oğuz ve Macar ya da Türk tarafından 13. yüzyılda Ermenistan'da atıldığını öne sürmüştür. Trotter, günümüze kadar devam eden Osmanlı Devleti'nin adının Timurlenk tarafından rütbesi düşürülmüş Süleyman'ın torunu Osman'dan geldiğini belirtmiştir. Raporunda Türkler ile ilgili Trotter: *Gözlemlediğim kadarıyla Türkler birçok yönden komşu bölgelerindeki diğer tüm ırklardan daha üstün ırktılar. Akli başında, kanaatkâr, fiziksel olarak iyi, yakışıklı ve standart ölçülerde güçlü adamlardı. Fetih yapan ve yöneten bir ırkın soyundan olmaları onların tüm görünüşlerine yansımış. Ben henüz bozulma ve çürüme ile ahlaki çöküntünün nüfus etmediği ülkenin kırsal kasabalarındaki Türk köylülerinden bahsediyorum. Türk köylüsü, asırlardır yönetmeye alıştığı Ermeni köylüsünden daha iyi bir karaktere sahiptir. Sıklıkla bir Hristiyan ile Müslümanı yan yana gördüğüm bölge meclislerinde, Türklerin seviyeli*

davranışları ve nezaketlerinin yanı sıra diğerlerinden daha üstün olan fiziksel görünüşleri beni çok etkiledi. Öte yandan Türkler, dinlerinin onlara aşağılamayı öğrettiği Hristiyan köylüler kadar cahildirler ve fanatik olmamalarına rağmen Türklerin Hristiyanları aşağılama duyguları hiç şüphesiz dini uyarıcılar tarafından kışkırtılmaya müsait olmalarından kaynaklanıyor. Türklerle tüm büyük şehirlerde karşılaşmak mümkündür. Erzurum ile Erzincan ve Fırat'ın batısında yer alan Divriği hattına kadar uzanan kuzeydeki Kürt nüfusun oluşturduğu Kürdistan Konsolosluğu bölgesinde nüfusun önemli bölümünü oluştururlar. Bunun dışında sırayla dizili Hristiyan ve Kürt köylülerine dağılmış bir şekilde de bulunurlar. Ve bir de Konsolosluğun batı ve güneybatı bölgelerinde de önemli bir sayıda bulunurlar. şeklindeki gözlemlerine yer vermiştir.

Bölgesindeki feodal beylerin (eski toprak ağaları) ordudaki hizmetleri karşılığında Sultandan hediye olarak aldıkları topraklar ve haklarının çoğunu Tanzimat ile kaybettiğini ileri süren Trotter, onların nesillerini çoğu yerde artık hakları olmayan, mülklerini ellerinde tutabilmek için yıkılmış bir hayat yaşadıklarını ifade etmiştir. O, bununla birlikte devletin denetiminden uzak bölgelerdeki feodal beylerin/toprak ağaları eski zenginlik ve güçlerini hala ellerinde tuttuklarını ve bazı bölgelerde çevrelerini koruyup yararlandıkları reaya ile sağladıklarını, ancak diğer bazı bölgelerde ise meselenin tam tersi olduğunu yani köylülerin sık sık kendilerini ürünlerinden mahrum bırakan ve kendilerine herhangi bir avantaj sağlamayan feodal beyleri lanetlediğini ileri sürmüştür. Mecburi askerliği adamakıllı kendi omuzlarında hissedenlerin Türkler olduğunu vurgulayan Trotter, çoğunlukla kentlerde yaşayan ve yerleşik çiftçi nüfusu oluşturan Türklerin, yasalara daha bağlı olduklarını ve askerlikten kaçmalarından şanslarının olmadığını öne sürmüştür. Son savaşın (1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı) birçok boşluk bırakıp pek çok evi tahrip ettiğini belirten Trotter, hemen her Türk hanesinin ekme kazanan bir üyesinin evden uzakta olduğunu ve çoğunun hiç dönmediğini (FO 78/3132: 186) ve orduyu sadece Müslümanlar arasından oluşturmanın Türkler açısından büyük bir yük teşkil ettiğini ifade etmiştir.

Trotter, Osmanlı memurlarının neredeyse tamamının imparatorluğun Türk nüfusundan seçildiğini, daha yüksek memurların çoğunun İstanbul'dan geldiğini; geri kalanların ise iç kısımlardaki büyük şehirlerden atandığını izah ederek Müslüman ve Hristiyan halk arasında devletin memurlarına karşı çok az sempati olduğu yönündeki gözlemlerini aktardıktan sonra *ben eminim ki hükümet ve yetkilileri tarihinde hiç bu kadar -haklı olarak- popülaritesini kaybetmemiştir.* sözleriyle kişisel görüşünü de aktarmıştır. Ayrıca Trotter, kentli Türk nüfus hakkındaki izlenimlerini şu ifadelerle açıklamıştır: *Sanırım şehir insanları hakkında çok da iyi konuşmam. Osmanlı yetkileriyle iletişim halinde olmak hiçbirini geliştirmiyor; üstelik resmi işlemlerle ilgili olanlar Türk olsun Hristiyan olsun neredeyse hepsi ahlaki karakterine bir leke sürüyor. Korkarım ki meclisin Hristiyan üyeleri Müslüman üyelerden daha az bozulmuş değillerdir. Bu gerçeğe dair çok nadir istisnalar olsa da Hristiyanlar ve Müslümanlar olarak, paydaşları ve tüm memur sınıfı baştanbaşa yozlaşmıştır.*

Ticaretin çoğunlukla Hristiyanların elinde tekelleştiğini ancak Türklerin de çok iyi eğer, zırh ve mangal yaptıklarını ifade eden Trotter, bununla birlikte sarraflık ve bankacılığın dinleri gereği Türklere yasaklandığını belirtmiştir.

Trotter, büyük şehirlerdeki Hristiyan ve Müslüman unsurlar arasındaki duyguların çok da memnun edici olmadığını, Türklerin Hristiyan komşularını küçümseyip hakir gördüğünü bunun karşılığında Hristiyanların da doğal bir tepki olarak¹⁵ Müslümanları sevmediklerini hatta onlarda nefret ettiklerini savunmuştur. Oldukça enteresan ve önyargılı tespitlerde bulunan Trotter kullandığı ifadelerle bilinçaltında yatan duyguları açığa çıkarmaya devam etmiştir. Nitekim Trotter, *Eğitimle eksilmeyen bir his var ki, diğer tüm unsurlar sabit olduğu halde bir Hristiyan ile girilen tartışmada bir Osmanlı yetkilisi her zaman için kendi dindaşından yana olacaktır.* şeklindeki sözleriyle adaleti ile Orta Avrupa'ya kadar ilerlemiş ve yüzyıllar boyu orada tutunmuş Osmanlı'yı hiç adil olmamakla suçlayacak kadar tarafgirliğini beyan etmiştir.

Erzurum, Diyarbakır ve Van'da taraflar arasındaki karşıtlık duygularının daha şiddetli olduğunu buna karşın Mardin, Eğin ve Erzincan gibi şehirlerde ise her iki tarafta daha anlayışlı bir düşüncenin yerleştiğini savunan Trotter, eğitim konusunda Türklerin Hristiyanlardan daha ileri olduğunu ancak onlar arasında eğitimin geliştirilmesi için giderek artan güçlü bir isteğin işaretinin varlığına dikkat çekmiştir.

4. Suriyeliler/Nasturiler

Konsoloslüğün kalıcı sakinlerine sıra geldi diyerek konuya giren Trotter, Nasturilerin Asya Türkiye'sinde yaşadıklarını ve nüfuslarına dair yapılan en son ve en güvenilir bilgilerin Yüzbaşı Clayton (53.940 kişi) ile Mr. Cutts (74.466 kişi) tarafından aktarıldığını ifade etmiştir. Trotter, Nasturilerin isimlerini, 5. yüzyılda Mesih'ten sonra İstanbul patriği olan Nestorius adlı Antakyalı bir rahipten aldıklarını ve doktrinlerinin bizim kendi kiliselerimizle yakın benzerlik gösterdiğini iddia etmiştir. Sözlerinin devamında Trotter, ilginç insanlar diye betimlediği Nasturilerin, kendilerini eski Asur, Mezopotamya ve Babillerin devamı olup sonrasında Müslümanların ve Timur'un yağmalarından kaçıp dağlara sürülmüş olan Keldanilerin devamı olarak gördüklerini ileri sürmüştür. Trotter, Keldanilerin yaşadıkları coğrafya ile alakalı sözlerine şöyle devam etmektedir: *Keldaniler, ülkenin içinde Van vilâyetinin güneydoğusuna doğru uzanan oldukça yoğun bir topluluğu oluştururlar. Bunlar Aşiret Nasturileri ve reaya (aşiret olmayan) Nasturileri diye ikiye ayrılırlar. İlki sayıca neredeyse diğerinin iki katıdır. Çoğunlukla hükümetten ve Kürt bozgunculardan etkilenmeyecekleri dağların eteklerine yerleşmişlerdir. Vergileri hem ruhani hem de idari liderleri olan Patrik Mar Simon tarafından ödenmeli. Reaya (aşiret olmayanlar) genellikle ovalarda yaşar ve yöneticiler ile her taraftan kuşatılan zalim Kürtlerin yağmacı seferlerine, zorlamalarına ve zulümlerine maruz kalır. Urmiye Gölü yakınlarındaki aynı isimli*

¹⁵ Trotter'in Türklerin Hristiyanları küçümsemeleri karşılığında Hristiyanların Türklere karşı hissettikleri kin ve nefret duygularını doğal bir tepki gibi lanse etmesi oldukça şaşırtıcıdır.

ovada yaşayan 25 bin nüfusluk Pers Nasturilerinin yaptıkları gibi Mar Simon'u ruhani lider olarak kabul ederler. İki önemli dağ aşireti olan Tiyari ve Tchoma/Coma aşiretleri 2.800 kadar aile barındırıyor ve bunlar aşırı derin vadilerde, pratik olarak hükümetin kendilerine ulaşabilme ihtimalinden uzak bağımsız yaşıyorlar, vergi ödemiyorlar ve herhangi bir işle uğraşmıyorlar. Son üç yıldır Nasturi bölgelerinin tam ortasında yer alan Julamerg yakınlarındaki Kochannes Köyünde yaşayan Mar Simon'a bağlılıklarını kesmiş gibi görünüyorlar (FO 78/3132: 187).

Nasturilerin daha çok Kürt komşularının korkusu ile yaşadıklarını ve korkmaları da gerektiğini iddia eden Trotter, 1843'ten sonra Botan'ın (Nasturilerin batısında) toprak ağası olacak olan Bedirhan Beye bağlı Kürtlerin ülkelerine girdiğini, şimdilerde kötü namıyla bilinen Şeyh Ubeydullah'ın babası Şeyh Tahar'ın kışkırtmasıyla korkunç katliamlar yaptıklarını ancak şuan Nasturiler ile Botan Şeyhi arasında daha az düşmanlığın olduğunu ve hatta Şeyhin kendi çıkarı için Dağ Nasturileriyle ittifak yapmak için çabaladığını öne sürmüştür. Bunun yanı sıra Trotter, bir kısım Nasturilerin tahminimce sevdiklerinden değil de korkularından Şeyh ile ittifak yapmaya yanaştıklarını, Şemdinli'deki aşiret olmayan Nasturilerin büyük bir bölümünün Şeyhin açık kölesi olduklarını iddia etmiştir.

Şimdiki Patrik Mar Simon'un iyi niyetli ancak uyuşuk ve yetersiz olduğunu ileri süren Trotter, Mar Simon'un kişileri yönlendirecek enerji ve yeterliliğe sahip olmadığını savunmuştur. Ayrıca doğal olarak bekleneceği üzere yabancı ve bağımsız dağ Nasturilerinin ovadaki Nasturilerden karakter olarak çok farklı olduklarını, ilkinin varlıklı, cesur ve kuvvetli bir ırk olmalarına karşın ova Nasturilerinin ise yüzyıllardır süren zulüm ve fakirlikle birlikte yıkıldıklarını ileri sürmüştür.

Ermeni misyoner okullarında okumuş birkaç istisna papaz hariç çok azının okuma yazma bildiğini aktaran Trotter, bölgede konuşulan dilin, dini metinlerde yer alan eski Süryaniceden önemli derecede farklılaşmış Süryanicenin lehçesi olduğunu belirtmiştir. Trotter ayrıca Nasturilerin, kırsal ve tarımsal ırkla karıştıklarını, çoğunun kış aylarında genellikle sepet yapıcılık ticaretini yaptıkları Diyarbakır, Halep ve diğer büyük şehirlere göç ettiklerini ifade etmiştir.

5. Keldaniler

Keldanilerin Nasturilerle aynı ırktan olduklarını iddia eden Trotter, onlar hakkında şu bilgileri vermektedir: *Ataları birkaç nesil önce eski kiliselerinden ayrılmış ve Roma'ya (Katolik Kilisesi) bağlanmışlardı. Eski isimlerini sürdüren Keldaniler, bir şekilde isimlerini aşağılayıcı bir biçimde Nasturi denen kardeşlerine bıraktılar. Sayıca ve etkice büyük bir küme değiller. Merkezleri Musul'da olan ancak Diyarbakır'da eğitimini Roma'da almış ve zeki olan bir Başpiskopos var. Kürdistan konsoloslugu sınırında 6 bin civarında bir nüfusları var. Bunların büyük bir bölümü Cizre dolaylarında, Dicle'de ve bölgenin kuzey ile kuzeydoğusunda bulunur. Burası konsolosluk ile Nasturi ülkesi arasında uzanıyor. Özellikle Cizre taraflarındakiler*

fiziksel olarak çok iyi bir ırklar. Çoğunlukla tarımla uğraşırlar. Diyarbakır ve Cizre'deki Keldaniler Arapça, diğer bazı bölgelerde de Kürtçe konuşurlar. Sanırım Nasturi ülkesi yakınlarında modern Süryanice konuşulur.

6. Yakubiler

Yakubilerden eski Suriyeliler diye bahseden Trotter, onların daha çok Nasturilerle aynı kökten geldiklerini düşündüğünü, kendi konsolosluk bölgesinde yaklaşık 12 bin Yakubi nüfusun mevcut olduğunu ve neredeyse tamamının Mardin Sancağı'nda yaşadıklarını belirtmiştir. Trotter, Yakubilerin isimlerini kendi dinlerinin kurucusu olan eski Antakya kilisesinden ayrılmış Jacob adında bir rahipten aldıklarını, sarp, kayalık ve tepelik olan Midyat kazasında sıkıca toplandıklarını ve hoş, erkeksi ve yakışıklı bir ırk olduklarını ve o bölgede çoğu Kürtçeye aşina olmalarına rağmen kendi aralarında Turanice (modern bir Süryani lehçesi) konuşan Yakubilerden oluşan birçok köy olduğunu iletmiştir. Ayrıca bu bölgedeki Hristiyanların çoğunun silah taşıdığına dikkat çeken Trotter, Yakubilerin Kürt komşularıyla aralarının iyi olduğunu, bazen vergileri toplamak için bölgeye gelen yetkililere karşı çıktıklarını ve gelen memurların yanlarında düşmanca tutum sergileyen Kürt askerlerini getirdiklerini öne sürmüştür (FO 78/3132: 188).

Bunun yanı sıra Trotter, Yakubi Patriğinin yıllardır bölgeyi dolaşıp kendisi ve kilisesi için (şüpheli de olsa) bağışlar topladığını, ancak eğitimsiz ve ihmal edilmiş insanların onun yokluğundan ve tedavi edilmiş ruhlarının manevi eksikliğinden acı bir şekilde şikâyet ettiklerini ve onların çoğunun yakın zamanda Protestan kilisesiyle birleştiklerini ifade etmiştir.

7. Katolik Suriyeliler

Trotter, Katolik Suriyelilerin kendilerini Yakubiler ya da eski Suriyelilerden ayırmak için Süryani olarak adlandırdıklarını, aslında bunların da eski Suriyelilerle aynı soydan olduklarını ancak sonradan Roma Katolik inancına döndüklerini ve Diyarbakır ve Mardin'de yaşayıp toplumun önemsiz az nüfuslu bir kısmını teşkil ettiklerini savunmuştur.

8. Yunanlılar

Yunanlıların madencilik ve taşımacılık alanında iyi olduklarına vurgu yapan Trotter, onların kurşun ve bakır madenleri çevresinde yaşadıklarını, bu nedenle onlara Harput vilâyeti dahilindeki Ergani-Maden, Erzurum vilâyetinin bazı bölümlerinde ve Erzurum ile Bayburt'ta rastlandığını ileri sürmüştür. Trotter, işçiliklerine şimdilerde daha az talep olmasından ve yaşadıkları yerlerde refah düzeylerinin kötüye gitmesinden dolayı geçtiğimiz yıl boyunca birçok ailenin kendilerine kucak açan Rusya'ya göç ettiklerini yazmıştır. Ayrıca O, konsolosluk bölgesinde 5 bin civarında Yunanlıların yaşadığını, bunların dillerini tümüyle kaybettiklerini, buldukları bölgelerdeki dilleri adadilleri gibi konuştuklarını, çoğunun Ortodoks çok azının da Katolik inancına bağlı olduğunu belirtmiştir.

9. Yezidiler

Yezidilerin ateşe taptıklarını belirten Trotter, sayılarının yaklaşık 20 bin olduğunu, Konsolosluk bölgesi civarında dağılmış olduklarını ve çok garip bir ırk olduklarından bahsetmiştir. Ayrıca O, Yezidilerin tamamının Kürtçe konuşmalarından ötürü belki de Kürtlerin başlığı altında dahil edilmeleri gerektiğini savunarak, bazı kişilerin Yezidileri kayıp kabilelerin kalıntıları olduklarına inandıklarını, 1253 tarihli Süryanice bir el yazmasında ise Yezidilerin/İzidiler İbrani neslinden olduklarını belirtildiğini beyan etmiştir. Raporunun Yezidiler başlığında onlarla ilgili verdiği bilgiler şu sözlerle devam etmektedir: *Onlarla ilgili en büyük acayiplik iyilik ve kötülüğün tamamen olmasa da eşit güçte iki ruh olduğu fikrine dayalı olan dinleridir. Şimdilik iyilik üstündür fakat diğerinin sırası bir gün gelebilir. Ve iyilik, doğası gereği muhtemelen onlara zarar veremeyeceğinden (onlara göre) kazanmak ve kötü ruhla dost kalmak çok önemlidir. Ancak dinleri, Hristiyanlığın birkaç şekliyle karışmıştır ve sanıyorum ki vaftiz töreni yapıp haç işaretini kullanıyorlar. Dini merkezleri, Musul'un doğusundaki dağda bir köy olan Şeyh Adi'dedir. Yezidiler, Kızılbaşlar gibi, onlardan nefret eden ve onları küçümseyen Sünni Müslümanlar tarafından gece ibadetleri sırasında en iğrenç seks partileri yapmakla suçlanmışlardır. Fakat ben her iki örnekteki suçlamanın da yanlış olduğuna inanıyorum.*

Yezidiler, onları en iyi bilen kişi tarafından hiç de kötü anılmamışlardır. Mr. Ainsworth, onları samimiyet sahibi, dürüst, gayretli, cesur, temiz ve kibar fakat öte yandan da sert, savaş sever, asi ve yağmacı olarak tanımlamıştır. Son ifadeye ek olarak, onların ünlü yağmacılar olduklarıyla ilgili kesin cevap verebilirim. Türk yetkililer zorunlu askerlik için onları yakalamak amacıyla, onları Müslüman olarak adlandırıyorlar ve çoğunlukla buldukları Diyarbakır vilâyetinin güney gölgesinde artık askere alıyorlar. Erzurum'un Bayazid bölgesinde asker vermeyen Sippikanlı isimli büyük bir Yezidi kabilesi vardır fakat Kürtler gibi (aslında Kürtlerden güçlülükle ayırt edilebilirler) savaş zamanında düzensiz süvariler verirler.

Yaşam biçimleri genellikle zirai ve kırsaldır ve elbette onlar da çevrelerindeki diğer ırklar gibi iyi eğitim almamışlardır. En büyük yoğunluk bölgesi, Arap komşularıyla sürekli kan davasında oldukları Musul'un batısında bulunan çöldeki Sincar Dağlarıdır. Mardin'in Midyat ve Nusaybin bölgeleri ile Bayazıt yakınlarındaki Türk Rus sınır bölgesinde çokça bulunurlar. Sınırın ötesinde de birçok Yezidi köyü vardır (FO 78/3132: 189).

10. Araplar

Trotter, raporun sonlarına gelindiğini ve Arapların huylarını zaten bildiklerini belirtip onlar hakkında fazla bir şey yazmayacağını ifade etmiştir. Bununla birlikte Trotter, konsolosluk bölgesindeki Arapları Çöl Bedevileri olarak tanımlamış ve konsolosluk bölgesi olan Nusaybin yakınlarında Tai'ler hariç 1000 çadırlık Arab'ın yaşadığını, Sincar Dağları eteğinde Habur Nehri yakınındaki köyün Shamar Bedevi kabileleri için mükemmel dinlenme alanı olduğunu ve buranın eskiden Diyarbakır Vilâyetine bağlıyken şimdilerde Musul'a bağlı olduğunu ileri sürmüştür.

11. Terekemeler

Terekemeler ya da Kara Papakların Türkmenlerle karıştırılmaması gerektiğini söyleyen Trotter, bunların Bayazıt civarındaki köylerde birkaç bin civarında olduklarını, son zamanlarda Rusya topraklarından yaklaşık 25 bin kişinin bunların yaşadığı topraklara göç ettiğini iddia etmiştir. Trotter, Mr. Taylor'un bu insanların inanç, gelenek ve tiplerinden dolayı, şimdilerde Rus sınırlarında kalan bölgenin Şah Abbas tarafından işgal edilmesinden sonra İran'dan göç eden ve Kuzey Azerbaycan yerlileri olan İranlıların torunları gibi gördüklerini söylediğini iddia etmiştir.

Trotter, Terekemelerin günümüzde Rusya'ya doğru hareket eden Marshal Paskewich'in ordusunu takip eden Ermenilere ait olan köy ve alanlarda bulduklarını, tamamının Şia olduğunu, aşiret liderlerinin İran'ın kuzeyinde yaşadığını ve Rusya, Türkiye ve İran'daki Terekemelerin tamamının onun etkisi altında olduğunu öne sürmüştür.

12. Yahudiler

Yahudilerin nüfuzsuz ve sayıca az bir topluluk olduğunu belirten Trotter, Hakkari ve Başkale'de bunların birkaç yüzlük nüfusa sahip olup okulsuz, yoksul ve bakımsız olduklarını ve Diyarbakır, Nusaybin ve Cizre'de de az miktarda Yahudinin yaşadığını iddia etmiştir.

13. Çingeneler

Trotter, Çingenelerin sayıca az olup dağınık halde yaşadıklarını ve yaşadıkları bölgelere göre Ermenice, Kürtçe ve Türkçe konuştukları haricinde onlar hakkında başka bilgi veremeyeceğini belirtmiştir.

14. Kızılbaş Türkler ve Türkmenler

Raporun önceki bölümlerinde Kızılbaş Kürtleri anlatırken Kızılbaş Türkleri de tanımladığını ifade eden Trotter, yine de biraz bilgi vermiştir. Trotter, Kızılbaş Türklerin sınır illerinde nadir bulduklarını fakat Diyarbakır'ın güneyindeki Dicle Nehri sınırında bulunan köylerde birkaç yüz hanenin olduğunu ve bunların nazik, iyi görünüşlü, sessiz tabiatlı ve zeki adamlar olan Şia Müslümanları olduklarını ifade etmiştir.

15. Çerkezler ve Çeçenler

Trotter, Çerkezler ve Çeçenler hakkında verdiği önemli bilgiler şöyle sıralanabilir: *Çeçenler yaklaşık 60 yıl önce Kafkaslardan gelmişlerdir. Mezopotamya ovasında, Mardin'in güneybatısındaki Ras-ul-Ayn'a yerleşmiş 20 bin nüfusluk güçlü insanlardır. Yerleşim yerleri, yakın zamanda Diyarbakır hükümetinden Zor'a (Halep) transfer edilmiştir. Herkesten uzak dururlar ve herkesi kendinden uzak tutarlar. Aslında Araplara bariyer olmak niyetiyle buraya yerleştirildiler. Arap ve Kürtlerle yapılan savaşlar ve sonra veba ve kıtlıktan dolayı büyük kısmı hayatını kaybetti. Sayıları artık 5 binin altına düştü. Onların büyük bölümü Diyarbakır Vilâyetinde zaptiye olarak çalıştırılırlar. Fakat onlar çöl ve başka pekçok bölgede*

nüfuz etmeye cesaret edemediklerinden rağbet görmezler. İyi, yakışıklı ve zeki insanlardır. Muş'ta ve konsolosluğun kuzey bölgelerinde bulunan Çerkezlerin sayıları fazla değildir. Yaşam biçimleri zaten bilindiğinden burda yer verilmemiştir (FO 78/3132: 190).

Istanbul 30 Ekim 1880. Binbaşı Henry Trotter/ Majestelerinin Kürdistan Konsolosu

SONUÇ

1880 yılında Erzurum İngiliz Konsolosunun ülkesinin dışişlerine gönderdiği rapor, İngilizlerin özelde Doğu ve Güneydoğu genelde Osmanlı Devleti ile ilgili devlet politikasını yansıtmaya açısından son derece önemli ve açık mesajlar içermektedir. Üzerinde çalıştığımız söz konusu rapor da bunun açık bir örneğidir. İncelenen dönemde kurumsal bir devlet niteliğinden uzak kabile hayatı yaşayan bölgeleri silah zoru gibi yöntemlerle sömürgelerine dahil eden İngiltere, Osmanlı devleti gibi köklü devlet geçmişi olan bölgeleri ise *böl, parçala ve yut* prensibiyle sömürmeyi hedeflemiştir.

Bu prensip doğrultusunda İngiltere, hedeflediği bölgeyi sömürmek amacıyla toplumlara kimlik, din ve mezhep üzerinden ayrıştırma suretiyle hedefine ulaşmayı amaçlamıştır. Çalışmanın kaynağını oluşturan İngiliz diplomat Trotter'ın raporu, İngilizlerin ayrıştırmacı ve bölücü politikasının Osmanlıdaki uygulamasını yansıtmaya noktasında çok önemli bir örnektir. Nitekim Trotter, konsolosluk yaptığı bölgede yaşayan halkları milliyet ve dini aidiyet kimliklerine göre sınıflandırmış ve bunların Osmanlı ile kendi aralarındaki ilişkileri üzerinde kafa yormuştur. Trotter bu faaliyetlerini o kadar derinleştirmiş ki bölgeyi sadece etnik ve dini kökenlere göre tasnif etmekle yetinmemiş her milleti de kendi içinde etnik kollara ve dini mezheplere göre ayırmıştır. XIX. yüzyıl hakim gücü olan İngilizlerin Erzurum ve bölgesi ile ilgilenmesi tabiki tesadüfi ve salt bir durum olmayıp onların emperyalist bir zihniyetlerinin sonucu olduğu muhakkaktır. O dönem için Erzurum Konsolosu Trotter'ın tutmuş olduğu bu rapor aslında İngilizlerin dünya üzerindeki emperyalist politikasının tezahürüdür. Bu rapordan, İngilizlerin bölgede yaşayan Ermeni ve Kürt nüfusla özellikle ilgilendiği anlaşılmaktadır. Genelde XIX. yüzyıl İngiliz siyaseti tahlil edildiğinde bunun sonuçlarının olması kaçınılmazdır. Nitekim 1895 yılında başta Doğu bölgesi olmak üzere Anadolu'nun hemen her bölgesinde patlak veren Ermeni olayları ile sonraki dönemlerde başgösteren birtakım Kürt hareketlerini İngiliz politikalarından ayrı tutmak düşünülemez.

Son tahlilde 16. yüzyılda ticari boyutta başlayan İngiliz-Osmanlı münasebetleri zamanla gelişecek ve 19. yüzyılın ortalarına gelindiğinde bu ilişkiler siyasi bir mahiyete taşınacaktır. Bu münasebetle Osmanlı coğrafyasının pek çok vilâyetinde teşekkül eden İngiliz konsolosluklarından birisi de 1836'da kurulan Erzurum konsolosluğudur. İngiliz konsolosları görev yaptıkları bölgenin ticari, iktisadi, askeri, demografik, dini ve sosyal yapısı gibi daha birçok konuda elde ettikleri bilgileri dışişlerine ulaştırmışlardır. Emperyalist bir zihniyete sahip olan İngilizler, ilgilendikleri bölgenin özellikle demografik ve dini yapısı üzerinde durarak farklılıklar üzerinde yoğunlaşmışlardır. Nitekim Trotter, raporunun hemen başında

bölgenin nüfus miktarını dini aidiyetleri göre tasnif etmiştir. Buna göre Trotter, bölgede 700 bin Hristiyan ve 1 milyon 750 bin Müslüman nüfusun yaşadığını ileri sürmüştür.¹⁶ Kayıtlardan 7 Eylül 1880 tarihinde Erzurum Vilâyeti dahilinde 202.704 Müslüman nüfusa karşılık 52.341 Ermeni/Hristiyan nüfusun yaşadığı ve Doğu'daki altı vilâyette (Erzurum, Van, Bitlis, Harput, Sivas ve Diyarbakır) Müslüman nüfusun 1.021.762 kişi, Ermeni nüfusun ise 240.803 kişi olduğu tespit edilmiştir.¹⁷ Bu bilgilere göre Ermenilerin Türkiye'nin Doğu vilâyetlerinde azınlıkta oldukları görülmektedir. 21. yüzyıla gelindiğinde ülkemiz ve Ortadoğu'da yaşanan kargaşanın temelinde XIX. Yüzyıl İngiliz emperyalist zihniyetinin yer aldığı söylemek mümkündür. Günümüzde her ne kadar bölgedeki aktörler değişmiş olsa da emperyalist zihniyet daha yoğun ve hızlı bir şekilde varlığını ve etkinliğini sürdürmektedir. Bu çalışmamız ilgili kurum ve kişilere batılı emperyalist zihniyetinin bölge üzerindeki emellerinin tarihsel gelişimini yansıtmaları ve onların politikalarına karşı fikir üretmesi açısından faydalı olacağı kanaati taşımaktayım.

KAYNAKÇA

1.Arşiv Kaynakları

FO 78/3132, *Turkey (Political) Consuls in Kurdistan and at Prisrend Major Trotter S. John, V. Consul at Erzurum Everett*, s.177-190.

2.Araştırma ve İnceleme Eserler

Bayraktutan, A. (2010). *Erzurum İngiliz Konsoloslugu ve Faaliyetleri*. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum: Atatürk Üniversitesi.

Çağman, E. (2010). *III. Selim'e Sunulan Islahat Lâyhaları*, İstanbul: Kitabevi Yayınları.

Devellioğlu, F. (2009). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Ankara: Akaydın Kitabevi.

Dönmez, A. (2013a). *Osmanlı-İngiliz İlişkileri: Diplomasi ve Reform (1833-1841)*. (Basılmamış Doktora Tezi), Konya: Selçuk Üniversitesi

Gül, A. (2015b). Osmanlı İdaresinin Kızılbashiğe Yönelik Tutumu (Dersim Sancağı Örneği). *Turkish Studie.*, 10/9. Summer, s.213-228.

------(2015). Osmanlı Devletinin Son Döneminde Dersimin Islahı İçin Hazırlanan Raporlar ve Uygulamadaki Başarı Düzeyleri. *Asos Journal: The Journal of Academic Social Science*, Yıl:3, S, 16, Eylül, s.16-39.

¹⁶ FO 78/3132. "Turkey (Political) Consuls in Kurdistan and at Prisrend Major Trotter S. John, V. Consul at Erzurum Everett". s.177.

¹⁷ Bayraktutan, s.60.

- Hovannısiyan, R. G. (2016) (editör), *Tarihi Kentler ve Ermeniler: Bitlis ve Muş*, çev. Zülal Kılıç. İstanbul: Aras Yayınları.
- , (2016). *Tarihi Kentler ve Ermeniler: Harput*, çev. Zülal Kılıç. İstanbul: Aras Yayınları.
- , (2017). *Tarihi Kentler ve Ermeniler: Van*, çev. Serdar Aksoy, Sema Baraç, Nazım Hikmet, Richard Dikbaş, Artun Gebenlioğlu, Nazan Maksudyan, Lora Sarı, Solina Silahlı. İstanbul: Aras Yayınları
- Kartın, C. (2014). İngiliz Arşiv Belgelerine Göre Binbaşı Edward Charles Noel'in Kürtler Üzerine Yaptığı Çalışmalar Üzerine Bir Değerlendirme, *Tarihte Türkler ve Kürtler Sempozyumu: Bildiriler*, s.197-244. Ankara
- Meram, A. K. (1969). *Belgelerle Türk-İngiliz İlişkileri Tarihi*. İstanbul: Kitap Yayınları.
- Kütükoğlu, M. S. (1983). Osmanlı İktisad Tarihi Bakımından Konsolos Raporlarının Ehemmiyeti ve Kıymeti, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*. s.151-167. İstanbul.
- Özşavlı, Halil, Başlangıçtan I. Dünya Savaşına Kadar Rus-Ermeni İlişkileri, *The Journal of Academic Social Science Studies*, Volume 5 Issue 2, Nisan 2012. S.263. ss.243-268.
- Şaşmaz, M. (2012). İngiliz Yüzbaşı Stewart'ın Konya Konsoloslugu ve Adli Yönetime Dair Raporu (1879-1882), *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 11. s.223-238. Konya
- Yeşilyurt, Y. (2016). Erzurum Yerel Tarih Araştırmaları Açısından İngiliz Ulusal Arşivlerinin Önemi (19. Yüzyıl), *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (TAED) Prof. Dr. Avni GÖZÜTOK Özel Sayısı*, S.55. s.597-624. Erzurum
- Yılmaz, Ö. (2016). Marius Outrey'in 1835 Yılında Trabzon'dan Erzurum'a Seyahati ve Erzurum Şehri Hakkında Raporu, *Mavi Atlas Gümüşhane Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Elektronik Dergisi*, S.7, s.150-166. Gümüşhane